

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 36
(17524)

2008 чылдың
АПРЕЛЬ 8,
вторник

Садар өртөө
4 рубль.

Тыва донор республика болур

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛГАН

Кызылга апрель 4-те Тываның Чазаа болгаш улуг инвесторлар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң инвестиция төлөвилелдерин боттандырып турар үеде Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң хуунуң кады ажылдажылгазының байдалдарын тургузарының дугайында Дугуржулганы чарган.

Аңаа республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол болгаш инвесторларның төлээлери – «Енисейская промышленная компания» ХАН-ның чингине директору Дмитрий Сахно, «Северсталь-ресурс» ААН-ның чингине директору Роман Денискин, «Голевская горно-рудная компания» КХН-ның чингине директору Андрей Листков, «Эн+Уголь» КХН-ның чингине директору Андрей Чурин адын салган.

Бо документиде инвесторларның хүлээл-

гелериниң чамдык кезин мындыг: олар компанияларның Тываның девискээринге хөгжүлдениң программаның дугайында республиканың Баштыңыга медээ-дыңнадыларны кириер, долгандыр турар хүрээлениң хирленирин баш удур болдурбазының талазы-биле регионун удуртукчузу-биле дугурушкан хемчеглерни боттандырат, Тыва Республиканың социал программаны күүсөдиринге киржир.

Ук дугуржулганы Тывага РФ-тиң Президентиниң Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнинниң ийи хонук уламчылаан ажыл-албанының түннелинде база Тывага инвестиция төлөвилелдерин боттандырыяны дугайында А.Квашнинниң болгаш Ш.Кара-оолдун кады удуртуп-башкарганы 4 шак каттышкан уламчылаан калбак хуралының түннелинде чарган.

Дина ОЮН.

Руданы цирмектээр, оон алдынны ылгаар, ол алдынны эзилдирер фабрикада.

ТЫВАДА ӨСКЕРИЛГЕЛЕРНИҢ БАШТАЙГЫ ХҮНҮ

Чоокта чаа-ла Россияның Чазаа Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң дугайында шийтпир протоколду хүлээп алганын номчуп, дыңнап турдувус. Ам ол чугула айтырыгларның шийтпирлеттинип эгелээн эге базымнары кылдынган.

Апрель 3-те РФ-тиң Президентиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Васильевич Квашнин-биле кады РФ-тиң Чазааның Даргазының дузалакчызы В.А.Дедюхин, РФ-тиң бойдус курлавырларының яамызының федералдыг агентилелиниң удуртукчузу А.А.Ледовских, ол-ла яамыда кадыг ажыктыг казымалдарның геология удуртукчузу дарагы В.Б.Михайлов, РФ-тиң Транспорт яамызында демир-орук транспортунун федералдыг агентилелиниң удуртукчузу оралакчызы В.А.Токарев, «Федералдыг демир-орук агентилелиниң чаңгыс аай чагыкчызы» федералдыг күрүне унитарлыг бүдүрүлгениң кол инженер А.Н.Замесин; «Северсталь-ресурс» ААН-ден чингине директор Р.В.Денискин, оон стратегтиг сайзыралының директору Б.Л.Грановский, стратегтиг сайзыралдың директорунун оралакчызы С.И.Денисенко; «Енисейский бүдүрүлге компаниязы» ХАН-ның чингине директору Д.В.Сахно, «Ком-

пания «Базовый элемент» ААН-ның инвестициялыг департаментиниң төлөвилелиниң удуртукчузу Е.П.Орлов, «Тардан Голд» КХН-ның чингине директору А.Я.Вамбольдт, «Голевтин даг-руда компаниязы» КХН-ның чингине директору А.Г.Листков, «Сибцветметний-проект» ААН-ның чингине директору С.В.Иванов, «Роснедр» Агентилел «Лунсин» КХН-ның чингине директору Линь Жуйтен — олар чедип келгеннер. Тыва Республиканың удуртукчулары-биле кады бедик эрге-дужаалдыг даргалар, Россияның улуг бизнесиниң удуртукчулары вертолет-биле Тожуда Ак-Сугда чes, молибден казар чер-биле, Кызыл-Даштыгда кыдаттарның коргулчун, цинк, чes концентратды бүдүрер даг бүдүрүлгези-биле, Каа-Хемде «Тардан Голд» алдын тывыжы-биле таныш-каш, автомашиналарлыг Кызыл чанында Элегестин хөмүр-даш казар черинге чорааннар.

Апрель 4-те ТР-ниң Чазааның хуралдаар залына кожуннарның

удуртукчулары, Улуг Хуралдың депутаттары, сайыттар, Чазак кижигүннери, харысалгалыг удуртукчулар, журналистер, РФ Сибирь федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээ А.В.Квашнин болгаш оон-биле кады келген хөй санныг аалчылар хуралга киришкеннер. Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс алгаш, республикага чедип келген улуг эрге-дужаалдыг даргаларның болгаш Россияның улуг бизнесиниң төлээлериниң уjur-дузазын айткан.

Дараазында хуралды А.Квашнин боду удуртуп кирипкен. Оон хурал удуртуру шалыпкын, айтырыглары чиге болгаш шыңгыы. Илередип турар бодалдары делгем болгаш саналдары эң чугула, сактырга, бүгү назынында Тывага чурттап келген кижиниң дег. Чугаазының дылы чарт болгаш чаңгыс-даа катап «концепция», «концессус» дээн чижектиг элдеп-эзин «кояаргак» сөстөрни ажыглаваан. Армия генералы эргелиг, Россияның шериниң чингине штавының начальниги турган Анатолий Квашнинниң хурал удуртуру, совет үеде улуг бүдүрүлгө удуртукчуларны кара олчаан. Чаңгыс-даа кыйгырыг сөстери чок, сөс бүрүзү ажыл-амыдырал дугайында болгаш оларның үнези кончуг улуг.

Сибирь девискээринде 12 область, крайлар, республикаларны харыялап турар Бүрүн эргелиг РФ-тиң Президентиниң төлээзи А.Квашнинниң хуралга чугаалаан сөстөрүн допчулаарга мындыг. Ийи чыл бурунгаар Тываны чединмес байдалдан бурунгаар сайзыралче кириериниң дугайында чугаалашкан болгай бис. Бо ораның байлаан кандыг янзылыг ажыдарыл дээн айтырыг чугула турган. А бо хүн дээрге, төөгүлүг үеге хамааржыр. Ам бистер чүгле бодун хандыар девискээрни эвес, артык орулгалыг — донор республика болуру-биле сорулга салып тур бис. 7 чыл болганда, Тыва донор республика турар уjurлуг! Сибирь регионунда 12 санныг девискээрлерден чүгле Красноярск край

бодун бүрүнү-биле хандыртынып турар болдур эвеспе. Чоокта чаа тургустунган Забайкальск крайга чордум. Оон чазаа девискээрин 5 чыл иштинде донор кылдыр сайзырадыптар сорулга салып алдылар. Оларда ажыктыг казымалдар кончуг хөй, 70-ден 100 муң кижилиг ажылчын күш негеттинип турар улус-тур.

Бисте байдал база оларны дег. Дүүн сайзырал эгелээн черлерни барып көрдүвүс. Ол дээрге оккур сайзыралдың эгези-дир. Ынчангаш Хурал даргаларының болгаш чоннуң айбычыларының — депутаттарының кол сорулгазы чүгле «ону, мону» күзээрин чугаалаары эвес, ол күзелдерни боттандыраары. Ынчангаш Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутаттарының кылыр ажылы — соңгудуп алган девискээрлеринде херек уjurлуг тускай эртемниглерниң белеткелин 3 чылдан эвээш эвес үе иштинде негелдизин баш удур билир турар уjurлуглар. Школарда өөреникчилерни 7-8 класстан эгелеп, Тываның сайзыралына херек уjurлуг тускай эртемниглерни баш удур белеткээри болур. Республиканың өөредилге яамызы бодунуң өөредилге талазы-биле ажылын сыр өске угже угландыраар, XXI чүс чылдың кижилерин белеткээр. Өөреникчи бүрүзүнүң хире-шаан долуз-биле билир уjurлуг силер, ынчангаш кымны, кандыг дээди өөредилге черинче кириерин шилиир. Дээди өөредилге черлери-биле доктаамал харылзааны тудар.

Республикага туттунар демир-орук, тудуг индустриязының, энергетиканың, болбаазырадылганың, даг комбинаттарының ажытынары-биле чаа хевирниң инженерлери, ажылчыннары негеттинип турар.

Новосибирскиниң, Иркутскиниң болгаш өске-даа хоорайларның демир-орук институттарына Тывадан 90 кижини өөредири чугула. Амгы үеде 95 тыва студентилер даг мергежилдинде өөренип турарлар, оларның өөредилге черле-

рин каап турарлары база бар. Ам-даа хөй инженерлер херек. Суур, суму, кожун чагырыкчызы кижилер бүрүзү бо мергежилдер талазы-биле өөренип турар студентилер институттарның, университеттерниң, академияларның деканнары-биле, проректорлары-биле дорт харылзашсыннар. Олар кандыг өөренип турарлары, чүү чедер, четпезил — доктаамал билип турзуннар. Демир-орукта, даг бүдүрүлгелеринде өөренип турар студентилерниң даңызын төп солуннарга парлаңар! Бо дээрге, бүгү тыва чоннуң херээ-дир. Биске геологтар, маркшейдерлер, даг механиктери, энергетиктери, чер иштинин болгаш чер кырының ажыктыг казымалдар казар инженерлери, тудуг инженерлери херек. Ажылчын мергежилдерден: экскаватор машинистери, чер өрүмнекчилери, проходчиктер, бульдозеристер, дугуйлуг чүдүрер машиналар (погрузчик) машинистери чугула херек. Оларның кижилер бүрүзү 3 өске мергежилдиг улусту хаара тудар болгай: слесарьларны, электротрикттери, механикттери, каңнакчыларны, чолаачыларны, тудугчуларны дээш. Элегестин хөмүр уургайы долуз-биле ажалдай бээрге, 1000 шахтерлар херек. Шах ол хире шахтерларны Кузбасстан безин тывары берге, кончуг нарын айтырыг. Черни үнгүрлеп казар американ комбайннарга, мурнуу көрей экскаваторларга, герман бульдозерлерге, швед аар чүк сөөртүр машиналарга ажылчыннары өөредир. Тываның күрүне университетинге демир-орук инженерлерин өөредир улустун шылгалдаларын маңаа дужаарын чедип алыр.

Бо хүнде Тывада чаңгыс ажылчын олутка 38 кижиле онаажып турар, федералдыг округта эң кудуку сан. Мурнувуста чүү бисти манап турарыл? Демир-орук тудуунга 17 муң кижиле ажалдаар, ол оруктун бир чарты Тывада чыдып турар болгай. Ажыл 2009 чылда эгелээш, 4 чыл иштинде доостур.

(Уланчызы 3-кч арында).

ДАҢ БАЖЫНДАН

ОРАЙ КЕЖЭЭГЕ ЧЕДИР...

Араттың чымыжы

Удавас имиртинээр. Ынчан соогу аажок. Самагалдайга чедери бергедээн. Хайлыг, эрги машина ам база-ла үрелип чор. Элээн ыракта, ишкээр, мүн-не таныыр улузвустун кыштадан бажының имистелдир чыраан соңгалары бээр келзиңерзе-ле дээрре боор деп турганзыг. Шынап-ла, оозу дээрре боор диштивис.

Чалатпаан аалчыларны уткуур кижичок, сөөлүндө адын билгенвис томаанныг ыт Мойнакпан-на ужур эдиртип ийи-бир ээргеш, соксап кагды. Билдингир-ле, аалдың ээлери малында. Даштын элээн хөй инектер турлар, кажаа-же кириксэннери «оочурлап» турар. Оон ыңай дап бээрге, чылыг кажаа-же кире бээрлер. Кезек алаңзып турувуста, кодан ээлери улуг кажаадан үнгүлөп келдилер. Таныжар улус болгаш, хөй-даа чугаалашпадывис, чүгө чүвенин ужурун тайылбырладывис. Хөөкүй чолаачы моторунда кастынмышаан. Аал ээлериңе дузалажып кириптивис. Ямаа Сайыновна, ам-даа чаражының сомазы чиптээн, шимченгир угбай, кол командылакчы болду: «Ам дөө ол сарыгшокар молдурганы кири. Демги бугавыс канчалды, бээрлет. Эске чүве кирибээр, удур хаап турунар. Ойт, демги бо мелегей молдурга дүү кожаларның кажаазында кире берген-дир, эккел»... Назы аажы-зынга алыспаан, чугаакыр. Иргит Мижит кырган «күүседир черде», а бис оон айтышкыннарының аайы-биле шимчеп тур бис.

Соок дыңзып, кекжээлп тур. Чылынмааже талаар. Бир кезек инектер-биле кады кажаа-же кирдивис. Инек кажаазы черле шору улуг, ишкир, чылыг болду. Ханадан ырай бээрге, кандыг-даа узун кижичайлыг хөндүрлүп турар хире бедик. Манзалардан тус-тус аңгылай кылган каш-даа өрээл бар, малды ынаар-мынаар «сорттап» кирип

турар. Чагыларда баглагылап кааннары база турлар. Чүгө-ле инектерни эвээштеп, аңгылап кирип турар чүве ирги деп аравыста чугаалажып турган улус бис, ону айтыра бердивис: «Үскүлежип туруп бээрлер болгай» — деп, кыска хары алдывис. Инек кажаалаар ажил уламчылап тур. Ону мону, дүүлери дээн даалгаларны күүседип, шору мергежий берген чоруп тур бис. Кывар-суглуг фонарь, батареялыг ийи фонарь бар-даа болза. Бир берге чүве — чырыктың чедишпези болду. Ынчалза-даа чылыг кажаага кирип келгеш, таваарлап кегженип туруп аардан башка, инек бүрүзү бодунуң турар черин пат билир хире.

Ам-на даштын мал артпаан. Сайыновна кажаа иштин кезий кылаштагылады, хамык чүве шын кылдынган бе деп ылавылап турар хевирлиг. Адак соонда, кажаа эжиин доора ыяжы-биле так быжыгылады. Черле кайы хире үеде мынчаар ажилдаарын ойзу-кыйзы айтырамыска, ийи шак-даа болур хире.

Тырткан, чөпкөк баштаан кайгамчык чөм чооглаан соонда, таакпылап, хөөрежип ордувус. Араттың ажылы берге, чымыштыг деп турар бис, херек кырында экиле билбес бис. Ол дугайын болар шоолуг чугаалавастар болду. Чүү болуп тур бо чээ, чогуң «Шын» солунда мынчаар бижээн-дир, радио мынча дидир, бо чүвени чүү деп билдирел, мону чүгө мынча деп турар чүвөл? Кырганнарның ыңдыг айты-

рыгларын шыдаар шаавыс-биле харылап ордувус.

Чолаачывыс машиназын мүн-не кылып апкан. Назы дөгүй берген ашактар, бистер, дөмей-ле арат оолдары, колхоз кежигүннери чораан болгаш, кедээ амыдыралды шору билер бис. Ынчанмыже бо шагның араттары канчаар чурттап чоруурун билекседивис. Ынчангаш эртенги ажилдарга база киржир-дир дишкеш, удуп чыдып алдывис.

Эки хондувус. Эртен от салып-тарга, бажың дораан чылыг берди, эки суугу дээрзи илдең, мырыңай хүүледиң тыртар, өйлөвөс болза, эмин эрте бээр хире. Эртенги ажил мындыг болду. Кажаадан үнген кезек инек дораан-на хемче шушту. Соондан чедэ бээривиске, бөк-

каан дээр чорду.

Инек одарже шуужуп үнүпкен.

Кажаада база бир ажил эгелээн. Дээвири-де целлофан-де чырык кээп турар. Топтап көөрге, трактор багының чарты хире ышкаш болду, ол ыңдыг савага ийи ыяш чергелештир кадааш, шанак кылып каан. Инек өдээн дажыыр «транспорт» ол. Аалдың херээжен ээзи сырыг бистерлиг айыыр-биле шышпак, калбак чүвөлери илгеш, демги ол хааржакче кири каап турар. Ашак калбак хүүрек-биле өдөкти бөлүп кылаштап турар. Бис тыртар, сөөртүр черинде бис. Белен звес херек болду, кара черге шоолуг чылбас, аары-даа хөлчөк, ылаңгыя бозага ажы-рарда. Овааландыр чыылган черге чедир үжөн-дөртөн метр хире сөөртүр. Күш барда, угаан херекчөк дээни ышкаш, чүткүп турдувус-ла. Даштын өдөк шак доңуп калган, хооруп алыры бергедей бээр. Шала денгели кошкак мол-дургаларның сиген каап бээр чер-

де хөйү кончуг. Ийи кырган бо ажилды хуннун-не кылып турар болгай деп бодапкаш, мырыңай оларны кээргей бээр сен. Ол эртен инектин хондур кылган албаны арбын-на болчук (араттарывыс болза «эвээш, өршээлдиг-дир» диштилел), тос шанакты чогуур черинге тыныш бачыдап чедирдивис, үш кижичок аан. А бо чеден хар ашкан, сиңреш, арган кырган та канчаар чүткүп турган чүве ийик.

Амыдырал, ажы-төлү дээш ты-ва кижичок шаг-төөгүдөн тура, кызып чораан. Ажы-төлү база ада-иезин-ге хайыралыг, хумагалыг. Кайы-даа үелерде улус өрү көрүп тейлеп, хайыраатыларындан, күрүнөзин-ден база дуза-дөмөк кордап келген, бээр шаа-биле четтирип-даа турган. Ынчалза-даа боду дырбанавас, боду хокпаңнаваас болза, чүү-даа бүтпезин улус пат билер. Ынчангаш эртен даң бажындан орай кекжээге чедир амыр-дыш чок ажилдап тургаш, хөй малды өстүрүп турлар.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

Эрзин көжүүн, Сайлыг-Хонашта кыштаг.

Кыштагдан репортаж

перлежип алган ол-бо чыдыр-ганып кылаштагылап турлар. Суг үнөр кылдыр оюп каан хараалчалар дуй доңуп каап-тыр. Эрикте чажыра салгылап каан балды, хүүрек тып алгаш, катап ойдувус. О-о, дыка-ла кылынадыр доңгандыр звесле. Суг коошпаландыр соктап каан дош аайы-биле ага бээрге, инектер хунаажы аарак иже бердилер, а бичилери улугларын манап турар борга, чаптадывис-даа. Чеже инектиг силер деп айтырбаан бис, маңаа көрүп турарымыска, коданда артып калганнары-биле кады хөй-ле-дир. Хөй уругларлыг улус-тур, колдуунда шупту Кызылда, оларның малы деп билген бис. Оон ка-дында кедээр дагда кыштагда оглу, күдээзи, төрөлдериңиз ээлче-жип кадарып турар хойлары бар. Кыштагны уруглары, күдээлери, оолдары, келиннери тудуп, дерип

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чарлыктары

О.С. Бадырғыны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга чедишкыннери база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың Таңды кожунунун Бай-Хаактың уругларның уран чүүл школазы муниципалдыг немелде өөредилге албан черинин директору Оюмаа Салчаковна Бадырғыны шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 30

А.И. Бирюкованы Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле шаңнаарының дугайында

Республиканың эртем-педагогика ажил-чорудулгазын сайзырадырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Тываның күрүне университетинин литература кафедрасының доцентизи Альбина Ивановна Бирюкованы шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 31

Н.М. Ятинага «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Кызыл кожунунун «Көк-Тейниң уругларның уран чүүл школазы» муниципалдыг албан черинин директору Наталья Михайловна Ятинага тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 32

Л.М. Шивит-Хууракты Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле шаңнаарының дугайында

Саң-хөө системазында чедишкыннери база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың Саналга палатасының инспектору Лариса Михайловна Шивит-Хууракты шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 33

К.С. Салчакка «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунун Мугур-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазының баян класының педагогу Калбак-оол Сотпаевич Салчакка тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 34

А.В. Колмыкованы Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле шаңнаарының

дугайында

Республиканың саң-хөө системазында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бюджет планнаашкынының болгаш бюджеттер аразының харылзаазының килдизинин специализи Аделина Владимировна Колмыкованы шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 35

Б.С. Дүпчүрге (мөчээнинин соонда) «Тыва Республиканың улустун чурукчузу» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Республиканың культура болгаш уран чүүлүн хөгжүдеринге улуг үлүг-хуузу база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Эрзин кожунунун Эрзин суурда кожуну библиотеканың чурукчузу Бригад Санчыевич Дүпчүрге «Тыва Республиканың улустун чурукчузу» хүндүлүг атты тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 36

Ш.В. Дандарны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле шаңнаарының дугайында

Аныяк салгалды өөредип-кижизидеринге бедик көргүзүлгери база спорт болгаш күш-культура адырынга хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың «Олимпийжи курлавыр училищези» ортумак профессионал өөредилгениң күрүнениң өөредилге албан черинин бокс талазы-биле улуг тренер-башкызы Шолбан Викторович Дандарны шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 37

В.И. Забелинге «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Республиканың эртем-педагогика ажил-чорудулгазын сайзырадырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Россияның Эр-темнер академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдип алырының Тывада институтунун кол эртем ажилдакчызы Владимир Иванович Забелинге тыпсыр.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 38

Б.И. Араптанны Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаарының дугайында

Республиканың өөредилге системазында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы база аныяк салгалды өөредип-кижизидеринге үлүг-хуузу дээш Тыва Республиканың Ордени-биле Тыва Республиканың Кызыл кожунунун Сукпак ниити билиг ортумак школазы муниципалдыг ниити билиг албан черинин тыва дыл болгаш литература башкызы Борбак-оол Иргитович Араптанны шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 39

Ю.М. Злыгостевти Тыва Республиканың «Шылгараңгай

күш-ажылы дээш» медалы-биле шаңнаарының дугайында

Республиканың көдээ ажил-агыйының экономиказын хөгжүдеринге үлүг-хуузу база хөй чылдарда үр-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле Тыва Республиканың Таңды кожунунда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажил-агыйының кол агроному Юрий Михайлович Злыгостевти шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 40

Н.Н. Галкинан Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле шаңнаарының дугайында

Ветеринария адырынга күш-ажылчы чедишкыннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың Кызыл кожунунун ветеринария эргелели-нин күрүнениң албан черинин диагностика кабинетинин ветеринария эмчизи Наталья Николаевна Галкинан шаңнаар.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 41

Тыва Республиканың Президентизинин, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чамдык чарлыктарын күш чок деп санаарының дугайында

1. Дараазында чарлыктары: Тыва Республиканың Президентизинин 1997 чылдың сентябрь 3-те «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының дугайында» №76 Чарлыг;

Тыва Республиканың Президентизинин 1998 чылдың ноябрь 20-де «Тыва Республиканың Президентизинин 1997 чылдың сентябрь 3-те «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының дугайында» №76 Чарлыгга немелделер кириринин дугайында» №372 Чарлыг;

Тыва Республиканың Президентизинин 2000 чылдың июнь 21-де «Тыва Республиканың Президентизинин чамдык чарлыктарына өскерилгелер болгаш немелделер кириринин дугайында» №697 Чарлыг;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2003 чылдың июль 30-де «Тыва Республиканың Президентизинин 1997 чылдың сентябрь 3-те «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының дугайында» №76 Чарлыгга немелделер болгаш өскерилгелер кириринин дугайында» №348 Чарлыг;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың январь 20-де «Тыва Республиканың Президентизинин 1997 чылдың сентябрь 3-те «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының дугайында» №76 Чарлыгга немелделер болгаш өскерилгелер кириринин дугайында» №8 Чарлыг күш чок деп санаар.

2. Бо Чарлык ону парлаан соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2008 чылдың апрель 2 № 42

Тывада өскерилгелериниң баштайгы хүнү

(Төңүзү. Дээзи 1-ги арында).

Орук тутуна бээр, станцияларга база орук септээринге 2,5 муң кижиге артып каар. Кызыл хоорайга демир-орук станциязынга, депога 800 кижиге ажилдаар. Элегестин хөмүр-даш уургайына 2,5 муң, «Ойнага» 600, «Лунсин» кыдат компанияга 700 ажилчынар керек. Оң кырынга немей: цемент заводунга 1000 хире, 11 кожууннарда ыяш болбаадыр бүүдүрүлгелерге 20-ден 40 кижиге чедир, 4 тууйбу заводтарынга, көдээ ажил-агый продуктуларын болбаадыр бүүдүрүлгелерге, тудугларга чеже кижиге хергилче. Ак-Сугда «Норилскинелин» даг бүүдүрүлгезинде ам безин ажилчынарнын 90 хуузу тывалар бооп турар. Ам бо хүнде тывалар дыка хөй ажилдарны, бүүдүрүлгелерни көрбөз, билбес-даа болгай. Ол бүгүн өөредилге-биле, ажилды холга тудуп тургаш шынгайдыр. Салгалдан салгалче бүүдүрүлгө, даг мергежилдерин дамчыдар. Хөй саныгы тускай мергежилдин инженерлерни, ажилчынарны Сибирьден хаара тударыыс чугаа чок. Бо дээр, чүгө республиканың эвес, бүдүн Сибириниң, Россиянын мурнунда салдыган сорулгазы-дыр. Тывада чүгө 22 ажыктыг казымалдарны чыдар черлерни эки шинчилеттинген бооп турар. Геология бо чылдан эгелеп федералдыг улуг акшаландырышкыны ап эгелээн болганда, шинчилел ажилдары хөй. Мону барымдаалааш, амдан эгелеп ажыктыг казымалдар чыдар черлерин, демир-орук тудуунун оруунда чыдар черлерин хуужудулгазын соксадыр. Тывада чер делгем болганда, кожуун, хоорай чагыргаларын удуруткучулары школалар, уруглар садтары тудар апарганда, ол черлериниң девискээрин 5-10 катап хөйну алырын чедип алзынар. Артык черге ыяштарны тарып, садты өстүрүп-даа боор болгай.

Бүгү чергениң күүсекчи органның сайзырал төлөвилелдери кылырынга хуусаа — чаңгыс ай. Көдээ ажил-агыйга июль айга кедир узайдыр. Дүүнү хуну, 2008 чылдың апрель 3-тү, Тывада улуг өскерилгелериниң хүнү деп бүүрелди-биле санап боор бис. Мугур бир чыл бурунгаар, 2007 чылдың апрель 4-те РФ-тин Президентизи Владимир Путин Тыва Республиканың Чазаның даргазы турган Ш.Д.Ооржакты албан-дужаалындан халааш, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы албан-дужаалына Ш.В.Кара-оолду томуйлаан. Чүгө ийи хонганда, апрель 6-да, Сибирь федералдыг округтун Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнин келгенде, ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттары Ш.В.Кара-оолду Тыва Республиканың Чазаның Даргазы албан-дужаалга чөпшээрелин берген. Амгы болушкуннар мугур бир чыл болганда, болуп турары анаа эвес, эки ош-дур деп бүүрелди-биле чугаалап болур. Эрткен бирги чыл ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оолга берге болганы билдингир. Кандыг-даа удуруткучун бирги чылда сорулгазы — дараа-зында чылдарны таван салып алыры болгай. Ш.В.Кара-оол ол сорулгазын чедишкенин күүсеткени маргыш чок. Тывада каныды-даа бурунгаар көрүштүг экономист, политик — кым-даа чыл эрткенде байдал мындыг чедишкенин болу бээрин бодап-даа шыдаваан. Россиянын сурагыл бизнесменнери Тываже көрүжүн углай бээрин кым бодаан боор. Бо дээр, удуруткучун — Тываның Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун бурунгаар көрүштүг ажилынын боттук барымдаады-дыр. Тываларны, будуктуг ыяшка куш чыгыр, буяныг өгө улус чыгыр, дээни кончуг шын. Тыва деп буяныг чуртувуска чүгө сураан дыңнап турарыыс Россиянын компаниялар, бизнесменнери чыгып турар апарганда, улуг өскерилгелериниң демдээ ол болбайн аан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

ЧОННУН САГЫШ-СЕТКИЛИ-БИЛЕ ТУДУШ

1983 чылда Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шажын айтырыгларының талазы-биле төлээзи А. Д. Аранның илеткелинде сарыг шажынга бердинген (фанат) ламалар бар деп бижээн. Оларга Шымбай-оол Куулар, Түпей-оол Куулар, Орус Куулар, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Константин Дамдын, Мактар-Сүрүң Монгуш хамааржыр болгаш оларны эң активчи ажилдап турар деп айткан. Бо ламалар Иволга дацаны-биле быжыг харылзаалыг, чүдүкчүлдерден чыып алган өргүлүн ук дацанга дужаап турган деп бижээн.

Бо адап турганы лама-башкылар Тываның чүдүкчүлериниң ССРЭ-ге буддизмниң төвү турган Иволга хүрээзи-биле аразында харылзааның үспезинге улуг дуза чедирип турганнар. Бо тодаргай чижектерден алгаш көөргө, тыва чүдүкчүлөр Иволга хүрээзиниң хөгжүп-сайзыраарына улуг деткимчени база көргүзүп турган деп чүвени бадыткап турар.

1989 чылда Тыва Республикага шажын каттыжышкынарны ажилының дугайында болгаш оларның шажын дугайында совет чазактын хоойлузун күүседип турарының дугайында Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шажын херектериниң талазы-биле төлээзиниң чажыт дыңнадыг отчедунга бижээни болза: «Амгы үеде Тыва АССР-де сарыг шажынга бүрүнү-биле бердинген 2 хелин башкылар арткан. Олар чүдүкчүлери боттарының бажынарны хуулаш ап, олардан акша-төгерики, аш-чемни эки тура-биле берген өргүл кылдыр ап турар. Кирген өргүл акшазының чамдызын ССРЭ-ниң буддистериниң Бурят АССР-де эргелелинче дужаап турарлар.» Бо база-ла тыва чоннун сарыг шажын-биле харылзааның удазыны үзүлбээнин херечизи.

Бо отчет езугаар ынчан Тывага чүгө 2 улгады берген лама-башкылар артканы билдинип турар-дыр. Олар дээр, Чаа-Хөл кожуунун Кара-Тал суурунга чурттап чораан хелин Александр Отчуржап, Булуң-Терек суурунга чурттап чораан Балдан Түлүш.

Ол үеде Чазактын шажын талазы-биле төлээлери арткан каш ламаларны ажил-чорудулгазын хынап, хайгаараарына болгаш күрүнө албан черлери атеизм ажилын канчаар контролдаарына өйлөшкөн турган деп чүвени архив материалдары тодаргай-биле айттып турар.

Ынчалза-даа ол лама-башкыларны, чоннун угаан-медерел, сагыш-сеткил кижизидилгезинге салдары улуг болганы-биле оларны чурттап турганы Чаа-Хөлдүн Кара-Тал, Булуң-Терек, Ак-Туруг, Чөөн-Хемчиктин Кирпич-Сарай, Чадаана хоорай, Баян-Тала суурларына, Кызыл хоорайдан, республиканың чүдүкчүлери оларга чедип, Будданың өөредиин улуг күзели-биле шынгайдып ап турганнар.

1989 чылда Тывага буддизмни катап хөгжүдөр дугайында айтырыгны чүдүкчүлөр республиканың массалыг информация чепсектеринге көдүрүп эгелээн. Бир дугаарында «Улуг-Хем» солунга Станислав Сереноттун Тывага хүрээ тудар, агар сан ажайдар дугайында чүлү үнгөн. Авторнун шын айтырыг көдүргени дээш бөлүк чүдүкчүлөр өөрүп четтиргени илереткен.

«Чоннун езу-чаңчылдарын сагып өөрениринге шажын-чүдүлгө ажилдакчыларының үлүг-хуузу улуг. Корум-чурум үрөп турар аныктарны, оор херек кылырларны, күштекилерни эде кижизидеринге арга-дуржулгазын ажыглаарында багай чүве чок. Ынчангаш ажык-чарлыг үеде шажын чүдүлгө айтырыын чөптүг шийттирлеп, демократчыдар үе келген» — деп, Станислав Серенот чагаазында бижээн.

Чоннун ол дилээн өөренип көргөш, Тыва Республиканың Чазак Кызыл хоорайга буддисти шажын ниитилелин тургузар дугайында дилегни ССРЭ-ниң Чазаның шажын айтырыгларының талазы-биле Чөвүлелче кириген.

Тываның буддистериниң ниитилелин 1990 чылдың январь айда ССРЭ-ниң Чазанда шажын айтырыгларының талазы-биле Чөвүлели бүрүткээн.

Сарыг шажынны чон ортузунга непередип, чүдүкчүлөр-биле ажилды углап-баштаарына херек Камбы-лама эргелелин тургузары эргежок чугула апарган. 1997 чылда Тыва Республиканың Юстиция яамызы «Тыва Республиканың Камбы-лама эргелели» деп төпчүткен сарыг шажын организациязын бүрүткээн.

Бир дугаар Камбы-лама хүндүлүг Казак Сандак болган. Оон соонда Аганак Хертек, Долаан Куулар, Март-оол Норбу-Самбуу

Сарыг шажын

олар ажилдааннар. Амгы үеде Тываның Камбы-лама эргелелин Индиянын Дрепунг Гоман Дацанынга 9 чыл өөргөнгөн, нитиизм-биле буддизм философиязын 13 чыл өөргөнгөш, хелин сагылды чедип алган Лодой Джемел (Апыш-оол Сат) билдилгид удурутуп турар. Эргелелдин тургустунганындан бээр 10 чыл болганын 2007 чылдың октябрь 26-да демдегледип эрттирдип.

Ыдыктыг XIV Далай-Лама Башкының Тывага чаларал келгенин соонда, сарыг шажынның айтырыглары чедимчелиг кылдыр шийт-пирлеттинип турар апарган. Тибет Чазак биле Тыва Чазактын дугурушканы езугаар Индиянын аңгы-аңгы өөредилге черлеринде буддизм философиязын 30 хуурактар өөренип турар. 1995 чылдан эгелеп Тывада тибет лама-башкылар ажилдап-чурттап турарлар. Геше Джемпа Тинлей чылдың-на ийи катап буддизм философиязының өөредилгезин (ретриттерни) эрттирип турар. Башкының 100 тыва өөреникчизи 2007 чылдың июль айда Байкал хөлдүн кыдыында Гремячинск деп суурга буддизм философиязының айтырыгларының талазы-биле өөредилгени хуулаш алыр аас-кежиктиг болганнар. Ол ретритке Россиянын 800 буддистер чыылган.

Ол ышкаш төвтүп лама-башкы кешпи Лобсанг Тхуптен ам Тывада 13 чыл доктаамал амыдырап-чурттап, тыва чонга кончуг улуг ачидузаны чедирип, Будда бурганга сүзүглөп тейлээринин дугайында тыва дылда номну парлап үндүргөн. Тыва дылды арыг чугаалаар кылдыр өөренип алган. Аныяк өскөнгө, чонга амыдыралчы аргасүмени айтып берип, чалалгаларже кайы-даа кожууннарже күзелди-биле, чажам дивейн чоруп турар. Тыва чоннун сагыш-сеткил кижизидилгезинге ак сеткилдиг киржилгези дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижиге-биле база «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп ат-биле шаңнаткан.

1989 чылда Тывага ийи лама-башкы турган болза, 2007 чылдың декабрь 1-де байдал-биле республикада 57 лама-башкы бар. Ынчалза-даа оларның хөй кезини Кызыл хоорайда бактаап турар болгаш кожууннарже чалалга езугаар үнүп турарлар. Ол болза машина-балгат чок бөдүүн чонга берге бооп турар.

Шажын талазы-биле өөредилге черлерин дооскан лама-башкылар чурттаар оран-сава-биле бергедежип турар. Кызыл хоорайны, Каа-Хем суурун чагыргалары чамдык лама-башкыларга бажың тудар участоктары тускайлап

берген. Ол шөлдеринде бажың-балгатты боттарының күжү-биле тудуп ап турар.

2008 чылдың январь 19-та Тываның хөгжүм-шии театрынга От Хаван чылының төңүзүнде тыва чоннун амыдырал-чуртталгазынга шаптаразынын болбазын дээш, «Доржу-Чотпа» деп судурну кешпи Лобсанг Тхуптен номчаан. Ол судур номчулгазынга кирер күзөлдиг чүдүкчүлөр театрының залына сынышпайн турду. Оларның хөй кезин аныктар. Ынчангаш Кызылга сарыг шажынның улуг хүрээзин тударын амыдырал негеп келген.

Республиканың сарыг шажыны катап сайзырадып эгелээнинден бээр Кызыл хоорайга, кожууннар төптөринге 16 дуган туттунган. Камбы-ламанни дужаалы-биле кожууннарда Даа-ламалар томуйлаттынган. Олар шупту ажилдап турарлар. Чамдыктары база-ла Кызыл хоорайдан чоруп турар хевээр.

2002 чылдың июль 5-тен эгелеп, Тыва Республиканың Чазак Даргазының шажын организациялары-биле харылзаа тудар бүрүн эргелиг төлээзи кылдыр томуйлаттым. Ынчан бүдүн республикага «Тувдан Чой-хорлинг» хүрээзинин чанынга Россия Федерациязының Күрүнө Думазының депутады чораан Каадыр-оол Бичелдейнин идекпей-биле туткан чаңгыс суверган турган. Оларны тударының дугайында дилегни чүдүкчүлөр Чазак Даргазынга, Кызыл хоорайны чагыргазына кирип турдулар.

Чоннун дилээн күүседирде чүүден, канчаар эгелээр деп айтырыг тургустунуп кээр, бөлүк чүдүкчүлөр-биле каттай Индиянын Бодхая хоорайга Чырыктылыг XIV Далай-Лама Башкы 2003 чылдың январь айда Калачакра өөредиин чүдүкчүлөргө өргүүр дээр, ынаар чорупкан бис. Далай-Лама Тензин Гьятсонун өөредиин дыңнап алгаш, ыдыктыг черлерже экскурсиялааш, хөй-хөй суверганнарны сонугурап көргөш, Ыдыктыг Богда-Кегээн башкыдан арга-сүмө айтырып алгаш келди.

2003 чылдың сентябрь айда XIV Далай-Ламаның чөпшээрели-биле Тываның Камбы-ламазы Март-оол Норбу-Самбуунун чалааны-биле Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Калачакра өөредилгезин Тывага өргүүрүн чөпшээрешкен. Оң өөредилгези болуп турда, Чырыктылыг XIV Далай-Лама Башкының Намгьял хүрээзинин лама-башкылары Будда бурганның өргээзи болур кончуг чараш мандалары тутканнар. Өөредилгеге Моолдан, Бурятиядан, Ангискиден, Иркутскиден, Красноярскиден, Москвадан, Новосибирскиден болгаш Россиянын өске-даа хоорайларындан чүдүкчүлөр болгаш туристер, аалчылар келген.

Калачакра өөредилгезин Тывага эрттиреринин дугайында IX Богда-Кегээн башкы-биле дорт чугаалажып тургаш, шуудаткан башкылар кешпи Джемпа Тинлей, кешпи Лобсанг Тхуптен олар-ла болгай. Ынчан Дрепунг Гоман дацанын сургуулу тургаш-ла Богда-Кегээн башкының телевидениеге чугаазын Апыш-оол Сат төвтүп дыңнап тыва дылче очулдуруп турду. Оон эгелээш, Тывага 8 аңгы-аңгы бурганнарның элэин мандалалары туткан. Ол мандалаларны муң-муң кижилер сонугурап көрүп, башкыларның хунун-не номчуп тургаш, ыдыктап каан мандалаларга чалбарып, сагыш-сеткилин арыглап ап турдулар.

Суверганнар тудар талазы-биле арга-сүмени алгаш, 2004 чылдың август-октябрь айларында Индиянын Дрепунг Гоман дацандан чалаттырып келген Шивалха Ринпоченин удурутулгазы-биле Чырыктылыг XIV Далай-Лама Башкының ыдыктап кааны Кызыл хоорайны мурнуу талазында шөлге «Бойду» сеткилдин суверганын туттувус. Тудуг ажилдарын Эрзинден чалат-

тырып келген Максим Комбуга удурткан тудугчулар кылганнар.

Амгы үеде суверган тударының чугаай езугаар негелделерин тыва хелин башкылар өөренип алгаш, боттары удурутуп турар апарган. Оларга Долаан Куулар (еше Дагба), Владимир Сергээ (Нинче башкы), Буян Сандык (Тензин Чымба) хамааржыр.

Ниитизи-биле 31 суверган, 1 Мани хүртү туттунган. Мани хүртүнүн тудуунга чонну организастаарына «Энерел» хөй-ниити культура төвү, «Дхарм центр Далай-Лама», «Манджушри» буддисти шажын организациялары кончуг улуг үлүүн киригенер.

Индиядан келген лама-башкылар, оларның аңгы-аңгы чурттарга барып ажилдаарын башкарып турар «Монкс-Арт» деп компаниянын удуруткучулары Игорь Янчелов, Юлия Жиронкина буддисти езулалдарны эрттирип тургаш, чүдүкчүлөргө өргүлүн чонга ажыктыг кандыг-бир ажил бүүдүрүп алырына чарырын сүмелеп турдулар. 2004-2005 чылдарда Дрепунг Гоман Дацанын лама-башкылары Шивалха Ринпоченин удурутулгазы-биле Кызыл хоорайга болгаш Тываның шупту кожууннарына сарыг шажынның Сор, Ченсрик, Таши-Чотпа, Туй-Сол, Таши-Сотпа, Цеван база Ямантаки бурганга тураскааткан езулалдарны ыяк белеткенип тургаш эрттиргенин чон билер. Ол езулалдарны чүдүкчү чон аажок сонугурап, эрттиреринге дузалажып, активчи киришкен. Чоннун өргээн акша-төгериин Дрепунг Гоманга 2 кат ниити чуртталга бажынын тыва хуурактарга туттуруп бээринге кириштирген.

Гюдмед хүрээзинин башкылары база Тываның хөгжүм-шии театрынга мандала туткаш, улаштыр кожууннарга езулалдар эрттиргеш, оон кирген өргүл акшазы-биле Мани хүртүнүн даштыкы алдын үжүктөр-биле хевилеп, шуткаан кезээн Индияга кылдырып эккелгенер. Арткан кезектерин Кызылга чоннун дузалаан акша-төгери-биле кылган.

2007 чылда эмчи Будда бурганы Манланың мандалазын база-ла театрда туткаш, оон кирген өргүлдү XIV Далай-Лама Башкының узун назын назылаарына тураскааткан «Тенчук» езулалын эрттиреринге деткимче кылдыр 250 муң түнүг акшаны тыва чоннун мурнундан чоруткан. Чамдык кижилер Индиядан келген төвтү башкылар чүдүкчүлөргө өргүлүн боттарына чыып алгаш, чоруй бардылар деп бодап турар. Херек кырында ол ыңдыг эвес. Езулалдар үезинде кирген өргүлдү тываларга ажыктыг чүүлдөр кылырынга кириштирип турар.

Ам-даа планнап турар ажилдар хөй. Чырыктылыг XIV Далай-Лама Тензин Гьятсонун ыдыктап берген черинге буддисти комплекстин кол дуганын тударын планнап турар бис. Төлөвилел-смета документациязын «Тывахамааты төлөвилел» хаагыг акционерлиг ниитилел белеткеп турар.

Үстүү-Хүрээни катап кылырын айтырыгларын Чазак депутаттар дамчыштыр чугаалажып турар. Ол дугайында январь 17-де үнгөн «Шын» солунга Улуг Хуралдын Төлээлекчилер палатазынын Даргазы Хонук-оол Монгуштуң интервьюсунда тодаргай-биле бижээн.

Хүндүлүг чонум! Тываыстың келир үези дээш, өзүп олурар ажы-төлүвүстүн аас-кежи, ачы-буяны доктаадып, хүрээ тудуунга Тыва Республиканың чурттакчы чону бедик көдүрүлүшкүнүг кирижир боор дээрзинге бүүрээр мен.

Сарыг Чер Күске чылында сарыг шажын ам-даа сайзыразын-на!

Камбаа БИЧЕ-ООЛ, ТР-ниң Чазаның Даргазының шажын айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүз деп көргөн

Бо Конституция хоойлузу Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуун болгаш ону өскерттиринин чурумун доктаадып турар.

1 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун хоойлу-дүрүм езугаар үндезини

Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун хоойлу-дүрүм езугаар үндезинин Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлулар болгаш Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары, Тыва Республиканың Конституциязы, бо Конституция хоойлузу, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары, бо Конституция хоойлузунга дүүштүр хүлээп алдынып турар Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары тургузар.

2 чүүл. Бо Конституция хоойлузунда ажылглаттынып турар кол билиглер болгаш терминер

1. Бо Конституция хоойлузунун сорулгаларыга дараазында кол билиглерни болгаш терминерни ажылгаар:

Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуу – Тыва Республиканың девискээринде культура болгаш төөгүден келген чанчылдарны барымдаалааны-биле хөй-ниити эрге-чагырганың бүрүн эгелерин, ажыл-агый харылзааларын, тургустунган инфраструктураның күүселдезин боттандырып турар, административтиг-девискээр черинин системанын көргүзүп турар Тыва Республиканың девискээр организациязы;

административтиг-девискээр чери – Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезинин түңнелинде алдынган болгаш албан езугаар доктааттынган кызыгаарлыг, эрге-байдалдыг база аттыг Тыва Республиканың девискээринин кезээ;

чурттакчылыг чер – чурттакчылыг черин доктааттынган кызыгаарының иштинде хынамчалыг тудугларлыг болгаш албан езугаар-биле доктааттынган категориялыг болгаш аттыг, кижилер чурттаарының доктаамал азы кол чери болуп турар Тыва Республиканың девискээринин кезээ;

административтиг-девискээр черияң төвү (административтиг төп) – Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырга органнының азы тус черин бот-башкарылга органнының доктаамал турар чери кылдыр доктааттынган хоорайның азы көдээниң чурттакчылыг чери; арбан – сумунун составыне эрге-чагырга чуруму-биле кирип турар болгаш бодунун бюджетти чок, 500 кижиче чедир чурттакчылыг көдээниң административтиг-девискээр тургузуу.

2. Бо Конституция хоойлузунда «муниципалдыг район» база «кожун», «хоорай округтары» база «Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар», «көдээ суур» база «суму» деп билиглер дең эргелиг.

3. Бо Конституция хоойлузунда федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнгөн өске-даа билиглер, терминер оларның утказынга дүүштүр ажылглаттынар.

3 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун кол принциптери

Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуу дараазында кол-кол принциптерге үндэзилеттинер:

Тыва Республиканың девискээринин бүдүн турарын магадылаары;

төөгүнүн, культураның, национал болгаш тус черин өске-даа чанчылдарын барымдаалаары;

административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле чуртталканы чонун санал-оналын база сонугалдарын барымдаалаары;

күрүнэ эрге-чагырга органнының болгаш тус черин бот-башкарылга органнының ажыл-чорудулгазынга экономиктиг болгаш организастыг байдалдарны хандыары.

4 чүүл. Тыва Республиканың девискээри

Тыва Республиканың девискээри бүдүн турар, үлестинмес болгаш Россия Федерациязының девискээринин тургузукчу кезээ болур. Тыва Республиканың кызыгаарларын федералдыг хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле көрдүнгөн чурум езугаар Тыва Республиканың чөпшээрели-биле өскерткен бооп болур.

Тыва Республиканың девискээринче муниципалдыг районнарны, хоорай округтарының девискээрлери болгаш өске-даа административтиг-девискээр черлери кирип турар.

5 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр черлери болгаш чурттакчылыг черлери

1. Тыва Республиканың административтиг-девискээр черлери муниципалдыг районнар, хоорай округтары, хоорай болгаш көдээ суурлар болур.

Муниципалдыг районнарны, хоорай округтарының, хоорай болгаш көдээ суурларның кызыгаарларын болгаш эрге-байдалын Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр

Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктаадып тургузар.

2. Тыва Республиканың девискээринде чурттакчылыг черлерге хоорайлар, хоорай хевирлиг суурлар, суурлар болгаш арбаннар хамааржыр.

Тыва Республиканың девискээринде турар чурттакчылыг черлер хоорай болгаш көдээ черлерге чарлыр.

Хоорайның чурттакчылыг черлеринге хоорайлар болгаш хоорай хевирлиг суурлар хамааржыр. Хоорайларга 5 мундан эвээш эвес кижиче чурттакчылыг, бодунун девискээринде федералдыг азы республика чергелиг бүдүрүлгө болгаш социал-культура объектилерлиг чурттакчылыг черлер хамааржыр.

Хоорай хевирлиг суурларга чурттакчыларын саны 2 мундан эвээш эвес кижилег, девискээринде федералдыг азы республика чергелиг бүдүрүлгө объектилерлиг чурттакчылыг черлер хамааржыр.

Көдээниң чурттакчылыг черлеринге суурлар, арбаннар хамааржыр. Суурларга болгаш арбаннарга хоорайның чурттакчылыг черлеринге хамаарыштырбаан чурттакчылыг черлер хамааржыр.

3. Хоорайларның, хоорай хевирлиг суурларның, суурлар болгаш арбаннарның кызыгаарларын болгаш категорияларын федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктаадып тургузар.

6 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелери

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралы:

1) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының киргени-биле Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезинин реестрин бадылаар.

2) Тыва Республиканың кызыгаарын өскерттиринин дугайында дугуржулганы бадылаар.

2. Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы:

1) муниципалдыг районнарны, хоорай округтарын, хоорай болгаш көдээ суурларны тургузарының, чурттаарының азы дүжүреринин дугайында, оларның кызыгаарларын болгаш аттарын тургузарының, өскерттиринин дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың конституция хоойлуларын хүлээп алыр;

2) хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

3. Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы:

1) муниципалдыг районнарны, хоорай округтарын, хоорай болгаш көдээ суурларны тургузарының, чурттаарының азы дүжүреринин дугайында, оларның кызыгаарларын болгаш аттарын доктаадырының, өскерттиринин дугайында Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын чүлдүг деп көөр;

2) хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

7 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелери

Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа:

1) Тыва Республиканың административтиг-девискээр черлерин болгаш чурттакчылыг черлерин тургузарының, чурттаарының азы дүжүреринин, оларның кызыгаарларын болгаш аттарын доктаадырының, өскерттиринин дугайында саналды Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына чугаалажып көөрү-биле кириер;

2) Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезинин реестрин Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына бадыладыры-биле кириер;

3) күрүнэ болгаш хөй-ниити ажылдакчыларын, эртемниң, культураның төлээлерин болгаш күрүнэ мурнунга ачы-хавыялыг өске-даа кижилерин аттарын чурттакчылыг черлерин шөлдеринге, кудумчуларынга болгаш өске-даа тургузукчу кезектеринге тыпсырының дугайында шийтирнн хүлээп алыр;

4) федералдыг хоойлуларга, бо Конституция хоойлузунга, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларынга дүүштүр Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

8 чүүл. Тус черин бот-башкарылга органнының бүрүн эргелери

Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларының талазы-биле тус черин бот-башкарылга органны:

1) чогуур муниципалдыг тургузуунун де-вискээринде турар административтиг-девискээр черлерин, чурттакчылыг черлерин тургузарының, чурттаарының азы дүжүреринин, олар-

ның кызыгаарларын болгаш аттарын доктаадырының, өскерттиринин дугайында эге саналы-биле Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырга органнының мурнунга чүве чугаалаар эргелиг;

2) ол-ла күрүнэ эрге-чагырга органнының ыяал-ла сайгарып чугаалажырынга хамааржыр административтиг-девискээр тургузуунун дугайында айтырыгларын Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагырга органны шийтирлеп турда, боттарының санал-оналын чугаалаар эргелиг;

3) административтиг-девискээр черлерин, чурттакчылыг черлерин тургузарының, чурттаарының, оларның кызыгаарларын болгаш аттарын өскерттиринин айтырыгларының талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарын организастаар;

4) бо Конституция хоойлузунун 7-ги чүүлүнүн 3-кү пунктузу-биле көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, чурттакчылыг черлерин шөлдеринге, кудумчуларынга болгаш өске-даа тургузукчу кезектеринге аттарын тыпсыр;

5) хоойлужудулга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

9 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр черлерин болгаш чурттакчылыг черлерин тургузары

1. Административтиг-девискээр черлерин болгаш чурттакчылыг черлерин тургузарын чаа чүүлдерин тургузарының, бар административтиг-девискээр черлерин болгаш чурттакчылыг черлерин чурттаарының аргазы-биле, оң иштинде оларны каттыштырының, кадарының, аңгылаарының азы девискээрин кезин ийи азы оон хөй кожа чыдар административтиг-девискээр черлерин тургузунуп турар административтиг-девискээр черлеринин составынче аңгылаарының аргазы-биле, а ол ышкаш административтиг-девискээр черинин эрге-байдалын азы чурттакчылыг черинин категориязын өскерттиринин аргазы-биле боттандыраар.

2. Административтиг-девискээр черин болгаш чурттакчылыг черлерин тургузарын дараазында принциптерни сагааны-биле боттандыраар ужурул:

тус чер бот-башкарылгазының ажыктыын;

тус чер бот-башкарылга органнының чурттакчылыгга чоогун;

тус чер бот-башкарылгазының эргелеринин магадылалын (оң иштинде бюджет хандырылгазының чедимчелинин магадылалы);

тус чер бот-башкарылгазының тус чер ужуру-дүзүлгө айтырыгларын шийтирлээринге бот-тускайлан;

Тыва Республиканың административтиг-девискээр кызыгаарын барымдаалаары;

төөгүлүг болгаш тус черин өске-даа чанчылдарын барымдаалаары.

3. Административтиг-девискээр черин тургузарын бо Конституция хоойлузунун 10 болгаш 15-ки чүүлдеринге дүүштүр боттандыраар.

10 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр черлерин тургузары, чурттаары

1. Муниципалдыг районнарны, хоорай округтарын федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузу-биле тургузар, чурттаары. Хоорайның болгаш көдээниң чурттакчылыг черлерин Тыва Республиканың хоойлузу-биле тургузар болгаш чурттаары.

2. Муниципалдыг районнарны, хоорай округтарын, хоорай азы көдээ суурларны тургузарының, чурттаарының дугайында айтырыгы сайгарып чугаалажыры-биле хоойлу саналдап кириер эргелиг чогуур субъект Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга дараазында документи-лерни кириер:

1) муниципалдыг районну, хоорай округун тургузарының, чурттаарының дугайында Тыва Республиканың Конституциязынга эдилге кириеринин дугайында Тыва Республиканың конституция хоойлузунун төлөвилелин, муниципалдыг районну, хоорай округун, хоорай азы көдээниң чурттакчылыг черин тургузарының, чурттаарының дугайында Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелин;

2) бо кезектин 1-ги пунктузунда айткан хоойлу төлөвилелинге капсырылга кылдыр тургустунар, чурттаары деп турар административтиг-девискээр черинин тодарадылга бижилгезин болгаш кызыгаарын;

3) дараазында чүүлдерни айткан тайыл-быр бижикти:

административтиг-девискээр черин тургузарының, чурттаарының барымдаазын;

административтиг-девискээр черинин иштинде турар чурттакчылыг черлерин даңзызын (кожуннар, сумуларга хамаарыштыр), чурттакчылыг чер бүрүзүндө чурттап турар чонун санын;

чаа административтиг-девискээр черинин административтиг төвүнүн талазы-биле санал-оналды (кожуннарга болгаш сумуларга хамаарыштыр);

чаа административтиг-девискээр черинин бүдүрүлгө, социал-культурулг болгаш өске-даа объектилеринин даңзызын;

хөй-ниити эрге-чагырга органнын таарыштыр тургузар оран-саванын барын;

4) хүлээп алыр азы өскерилгелер кириер, чок болза күжүн чидирген деп санадыр нормативтиг актыларын даңзызын;

5) Тыва Республиканың Чазааның саң-хөө болгаш экономиктиг барымдаазын;

6) тургустунар, чурттаары деп турар административтиг-девискээр черинин чоогунда

«кожа»-биле административтиг-девискээр черлери-биле карта-схемазын;

7) административтиг-девискээр черлерин тургузарының, чурттаарының дугайында

айтырыгны көөрүңге эргежок чугула өске-даа документи-лерни болгаш материалдарны кириер.

3. Кожуннарны тургузуп, чурттап турда көдээ ажыл-агыйны база чурттакчы чонун хереглелдерин хандырып турар көдээ ажыл-агыйы болгаш өске-даа бүдүрүлгелерин деңизгүүрүн, чурттакчылыг черлерин аразында харылзажырының болгаш аргыжар оруктарының байдалын, чурттакчы чонун санын болгаш бүдүрүлгө база социал инфраструктураның объектилеринин долу ажыл-чорудулгазынга херек девискээринин ниити экономиктиг күш-шайдалын барымдаалаар.

4. Сумуларны тургузуп, чурттап турда элээн улуг хемчээлди көдээниң чурттакчылыг черинин азы оларның кайы-бирээниң административтиг, садыг болгаш амьдырал-культура төвү кылдыр тыртылып турар көдээниң чурттакчылыг черлеринин кожа чыдар улуг эвес хемчээлди бөлүктөрүнүн барын, көдээниң ындыг чурттакчылыг черлеринге транспорт-биле болгаш чадаг черлеринин, ол девискээрин кызыгаарларынга тус черин чурттакчы чонунга чугула херектиг коммунал ажыл-агый болгаш социал-культурулг ачы-дуза чедирилгезин организастаарының аргаларын барымдаалап көөр.

11 чүүл. Хоорайларны, хоорай хевирлиг суурларны, суурларны болгаш арбаннарны тургузары, чурттаары

1. Хоорайларны, хоорай хевирлиг суурларны, суурларны, арбаннарны Тыва Республиканың хоойлузу-биле тургузар, чурттаары.

2. Тыва Республиканың Чазааның мурнунга хоорайны, хоорай хевирлиг суурну, суурну, арбанны тургузарының, чурттаарының дугайында айтырыгны девискээринде чурттакчылыг черин тургузары, чурттаары көрдүнүп турар чогуур муниципалдыг районун, көдээ суурну төлээлекчи органы азы Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палатазында депутаттарын үштүн биринден эвээш эвес кезин саналдап болур.

Тыва Республиканың Чазаа бодунун эгелээшкини-биле хоорайны, хоорай хевирлиг суурну, суурну, арбанны тургузарының, чурттаарының дугайында санал кирип, чүве чугаалаар эргелиг.

3. Тыва Республиканың Чазаага чурттакчылыг черин тургузар, чурттаарының дугайында айтырыгны көөрү-биле кириген эгелекчилер дараазында документи-лерни кириер:

1) муниципалдыг районун, көдээ суурну төлээлекчи органының шийтирнин (бир эвес айтырыгы муниципалдыг тургузунун төлээлекчи органы саналдап турар болза);

2) Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палатазында депутаттарын хуралының протоколун (бир эвес айтырыгы Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палатазының депутаттары көдүнүп турар болза);

3) хоорайны, хоорай хевирлиг суурну, суурну, арбанны тургузарының, чурттаарының дугайында оларның кызыгаарларын тодарадып бижээни-биле Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелинге капсырылга кылдыр кириген Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелин;

4) кирип турар саналдың барымдаазы-биле муниципалдыг районун азы көдээ суурну карта-схемазын;

5) дараазында чүүлдерни айткан тайыл-быр бижикти:

сумунун, кожунун административтиг төвүн хемчээлин айтканы-биле тургустунар, чурттаары деп турар хоорайның, хоорай хевирлиг суурну, суурну, арбаннның географтыг байдалын;

чурттакчылыг черинин тыылган төөгүзүн, кажан база кым тудуунун планын болгаш черин бадылаанын, чурттакчылыг черге чонну көжүреринге чылдаган болган хүлээп алдынган өске-даа шийтирлер; хоорайны, хоорай хевирлиг суурну, суурну, арбанн чурттаарының чылдаганын;

чурттакчылыг черинин характеристиказын (чурттакчыларын саны болгаш оларның колдап чорудуп турар ажыл-агыйы; чоогунда почта салбырынга чедир оруктун хемчээли; чурттакчылыг черинин адынын дугайында саналдар; катап тыптыр чурттакчылыг черин тургузарының таарымчалыын барымдаалаан өске-даа медээлер).

4. Тургустунган, чурттаан чурттакчылыг черин дугайында медээлерни Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезинин реестринче кириер.

5. Хоорайны, хоорай хевирлиг суурну, суурну болгаш арбанн административтиг-девискээр чери кылдыр чурттаарын бо Конституция хоойлузунун 10-гу чүүлүгө дүүштүр боттандыраар.

12 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр черлеринин болгаш чурттакчылыг черлерин кызыгаарларын өскертти

Тыва Республиканың административтиг-девискээр черинин болгаш чурттакчылыг черлерин кызыгаарларын өскерттирин бо Конституция хоойлузунун 9, 10, 11-ги чүүлдерин көрдүнгөн чурум езугаар боттандыраар.

13 чүүл. Административтиг-девискээр черлерин болгаш чурттакчылыг черлерин дүжүрери

1. Тыва Республиканың Конституциязы-биле көрдүнгөн административтиг-девискээр черин, Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириери-биле көрдүнгөн чурум езугаар дүжүрер. Өске-даа административтиг-девискээр черлери, чурттакчылыг черлер бо Конституция хоойлузу-биле көрдүнгөн чурум езугаар дүжүртүнгөн бооп болур.

2. Тыва Республиканың административтиг-девискээр черин дүжүрерин конституция хоойлузу-биле, Тыва Республиканың хоойлузу-биле, бо чүүлүн дүжүрерин өөренип көрүшкөн, бо Конституция хоойлузунун 10 болгаш 11-ги чүүлдеринде көрдүнгөн чурум езуугаар чорудар.

3. Административтиг-девискээр черин, чурттачылыг черлерни дүжүрер дугайында шийтпир хүлээп ал турда, дүжүртүп турар административтиг-девискээр черинин, чурттачылыг чериниң девискээринде турар чогуур муниципалдыг тургузугнун чурттачыларының санал-оналын өөренип көөр ужурулуг.

4. Бо чүүлүн 2-ги кезээ-биле көрдүнгөн Тыва Республиканың хоойлузун, конституция хоойлузун хүлээп алыры-биле айтыккан айтырыгның саналдачылары немей дараазында документилерни кириер:

1) дүжүртүп турар административтиг-девискээр чериниң, чурттачылыг чериниң девискээринде турар кожунун азы сумунун карта-схемазын;

2) муниципалдыг районнун төлээлекчи органының оон девискээринде турар административтиг-девискээр черин, чурттачылыг черни дүжүрериниң дугайында санал-оналын;

3) дараазында чүүлдерни айтыккан тайылбыр бижикти:

административтиг-девискээр черин, чурттачылыг черлерни дүжүргениниң чылдагаанын, бүдүрүлгө база өске-даа объектилерни узут-каанының болгаш чурттачы чонну көжүргениниң айын, чылын, хүнүн, көжүргөн черин, а ол ышкаш административтиг-девискээр черин, чурттачылыг черлерни чоокку чылдарда катап тургузар барымдаалары чогуун дугайында чылдагаанын айтыккан түннелдерни;

чурттачылыг черде чуртталга бажыңна-рын, бүдүрүлгө болгаш өске-даа объектилер-ниң санын болгаш байдалын;

чурттачылыг черни дүжүрериниң чогумча-лыын барымдаалап турар өске-даа медээлерни кириер.

5. Административтиг-девискээр черин, чурттачылыг черни дүжүрериниң дугайында конституция хоойлузу, Тыва Республиканың хоойлузу оларны албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, бир айдан эвээш эвес хуусаа эрткенде, күштүг болур.

14 чүүл. Административтиг-девискээр черлериниң болгаш чурттачылыг черлерниң аттарын өскертири, доктаадыры

1. Административтиг-девискээр черлериниң болгаш чурттачылыг черлерниң аттарын доктаадырын, оларны өскертирин бо чүүлүн 2-ги кезээнде дүжүрерин өөренип көрүшкөн, бо Конституция хоойлузунун 10 болгаш 11-ги чүүлдеринде дүжүртүп боттандырат.

2. Административтиг-девискээр черлериниң болгаш чурттачылыг черлериниң аттарын доктаадырын, оларны өскертирин географтыг, төгүлүг, национал, социал, культурлуг болгаш тус черниң өске-даа байдалдарын өөренип

көргөни-биле, географтыг объектилерин аттарын дугайында федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн чурум езуугаар боттандырат.

15 чүүл. Административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларын шийтпирлээрде чурттачы чоннун саналын барымдаалаары

1. Административтиг-девискээр тургузуунун айтырыгларын шийтпирлээрде, оон иштинде оларны чаартырда, кызыгаарын өскерттире федералдыг хоойлу-биле, бо Конституция хоойлузу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлузу-биле доктааттыг чурум езуугаар чогуур административтиг-девискээр чериниң чурттачыларының санал-оналын барымдаалап тургаш боттандырат. Чурттачы чоннун санал-оналын барымдаалап көөрүн хамаатыларының хуралдарына, чыыштарына, конференцияларга, муниципалдыг тургузууларның төлээлекчи органның хуралдарына чогуур айтырыгны сайгарарының аргазы-биле боттандырат.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазы административтиг-девискээр тургузуунун дугайында айтырыгны бодунун хуралына көөрүгө чедир, 20 хонук бурунгаар, бо Конституцияның хоойлузунун 6-гы чүүлүнүн 2-ги болгаш 3-кү кезектеринге дүжүртүп, девискээринде административтиг-девискээр өскертири көрдүгүп турар муниципалдыг тургузуунун төлээлекчи органынче чогуур нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлөвилелдерин чорудар. Муниципалдыг тургузууларның төлээлекчи органның кириген санал-оналын, доктааттыг чурум езуугаар, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазы ыяап-ла көөр ужурулуг.

16 чүүл. Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезиниң реестри

1. Административтиг-девискээр чериниң болгаш чурттачылыг черлерниң даңзын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кириген-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының доктаалдары-биле бадылааны, Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезиниң реестри-биле тодардыр.

2. Тыва Республиканың административтиг-девискээр реестринге үндезилеп Тыва Республиканың административтиг-девискээр үлелгезиниң тайылбыр номун (каталогун) 10 чылда бир каттаптан эвээш эвести парлап үндүрер.

17 чүүл. Бо Конституция хоойлузунун күштүг болуру

1. Бо Конституция хоойлузу ону албан езуу-биле парлаанының соонда, он хонук эртерге, күштүг болур.

2. Бо Конституция хоойлузунун күштүг болган хүнүнден эгелеп, дараазында хоойлуларны күжүн чидирген деп санаар:

1994 чылдың июль 13-те № 130 «Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун дугайында» («Тувинская правда», 1994 чылдың июль 19-та) Тыва Республиканың Хоойлузун;

1995 чылдың май 23-те № 294 «Тыва Рес-

публиканың административтиг-девискээр тургузуунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун;

2001 чылдың май 10-да № 1058 «Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун.

«Тыва Республика кижиниң эргелериниң талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээзиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

1999 чылдың июнь 30-де № 250 «Тыва Республикада кижиниң эргелериниң талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээзиниң дугайында» (Тыва Республиканың хоойлужудулга чыныдызы, 2001 чыл, №1, 55 чүүл; №2, 113 чүүл; «Тувинская правда», 1999 чылдың ноябрь 23-те; 2000 чылдың июль 20-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) адында «Хоойлу» деп сөстү «Конституция хоойлузу» деп сөстөр-биле солугу;

2) кирилде кезээнде «Тыва Республиканың Хоойлузу» деп сөстөрни «Конституция хоойлузу» деп сөстөр-биле солугу;

3) 1-ги чүүлүн 2-ги пунктузунда «Хоойлуда» деп сөстү «Конституция хоойлузунда» деп сөстөр-биле солугу;

4) 5-ки чүүлүн 1-ги пунктузунда «Хоойлу-биле» деп сөстү «Конституция хоойлузу-биле» деп сөстөр-биле солугу;

5) 13-кү чүүлде «Хоойлу» деп сөстү «Конституция хоойлузунун» деп сөстөр-биле солугу;

6) 16-гы чүүлүн бирги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Хомудалды бижимел хевирге Бүрүн эргелиг төлээге кириген турар ужурулуг.»

7) 21-ги чүүлде:

а) 1-ги пунктуда:

иштиги 1-ги пунктуда «күрүне эрге-чагырганың бүгү органны» деп сөстөрни «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органна-ры» деп сөстөр-биле солугу;

иштиги 2-ги пунктуда «күрүне органна-рының» деп сөстөрни мурнунга «Тыва Республиканың» деп сөстөрни немээр;

иштиги 3-кү пунктуда «кижилер» деп сөстүн мурнунга «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органнарының» деп сөстөрни немээр, «албан-хаакчыларының» деп сөстүн мурнунга «Тыва Республиканың» деп сөстөрни немээр;

иштиги 4-кү пункту дараазында эдилге-биле бижир:

«4) Тыва Республиканың күрүне органна-рының, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилери-

лузунга немелделер кириериниң дугайында» («Тувинская правда», 2001 чылдың май 24-те) Тыва Республиканың Хоойлузун.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 627 УХ-II

2008 чылдың март 19.

«Тыва Республика кижиниң эргелериниң талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээзиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүг деп көргөн

ниң ажил-чорудулгазының хыналдазын боду азы Тыва Республиканың бүрүн эргелиг күрүне органнары-биле, Тыва Республиканың албан-дужаалдыг кижилери-биле болгаш күрүне албан-хаакчылары-биле кады чорудар:»

б) 2-ги пунктуда «, девискээринде турар» деп сөстөрни ап кааптар;

8) 24-кү чүүлүн 2-ги пунктузунда «Хоойлу-биле» деп сөстү «Конституция хоойлузу-биле» деп сөстөр-биле солугу;

9) 27-ги чүүлүн 2-ги пунктузун күжүн чидирген деп санаар;

10) 33-кү чүүлде «Күрүне органы» деп сөстөрни мурнунга «Тыва Республиканың» деп сөстөрни немээр;

11) 34-кү чүүлде «Хоойлу-биле» деп сөстү «Конституция хоойлузу-биле» деп сөстөр-биле солугу;

12) 36-гы чүүлүн 4-кү пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:

«4. Бүрүн эргелиг төлээге болгаш оон аппарадына оларның ажил-чорудулгазын боттандыры-биле эрежок чууга эт-хөргөни оларның оперативтиг эргелелинге турар болгаш Тыва Республиканың күрүне өнчүзү болур. Бүрүн эргелиг төлээни Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының хүлээп алганы документилери-биле, өске-даа медээ болгаш тайылбыр материалдары-биле, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының, хөй-ниити каттыжышкыннарының тарадып турары албан езуунун документилери-биле хандырат.

13) 41-ги чүүлде «Хоойлу» деп сөстү «Конституция хоойлузунун» деп сөстөр-биле солугу;

14) 42-ги чүүлде «Хоойлу» деп сөстү «Конституция хоойлузу» деп сөстөр-биле солугу.

2 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, күштүг болур

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 630 УХ-II

2008 чылдың март 19.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың күрүне өрезиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2002 чылдың май 28-те № 1401 «Тыва Республиканың күрүне өрезиниң дугайында» («Тувинская правда», 2002 чылдың июнь 4-те; «Шын», 2002 чылдың июнь 4-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлүн 3-кү кезээн дараазында эдилге-биле бижир:

«3. Тыва Республиканың күрүне өрезиниң хемчээлинче

дараазында чүүлдер кирип турар: Тыва Республиканың күрүнен өртөктик саазыннар талазы-биле өрезиниң номиналдыг (доктааттыг) түнү;

Тыва Республиканың алган чээлилериниң талазы-биле кол өрезиниң хемчээли; Россия Федерациязының бюджет системазының өске-даа бюджеттеринден Тыва Республиканың бюджетинче кириштирген бюджет чээлилериниң талазы-биле кол өрезиниң хемчээли;

Тыва Республиканың бергени күрүне магадылалдарының талазы-биле хүлээлгелериниң хемчээли;

Тыва Республиканың өске-даа (айыттыганыннан аңгыда) төлөттинмээн өре төлээр хүлээлгелериниң хемчээли;»

2) 4-кү чүүлүн 1-ги кезээн дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Тыва Республиканың өре төлээр хүлээлгелери дараазында хүлээлгелер хевиринге бооп болур:

Тыва Республиканың күрүнен өртөктик саазыннарының талазы-биле;

Россия Федерациязының бюджет системазының өске-даа бюджеттеринден Тыва Республиканың бюджетинче кириштирген бюджет чээлилериниң талазы-биле;

чээли организациаларындан, даштыкы бан-кылардан болгаш делегей-чегелиг сан-хөө организациаларындан Тыва Республиканың алган чээлилериниң талазы-биле;

Тыва Республиканың күрүне магадылалдарының талазы-биле.

Тыва Республиканың өре төлээр хүлээлгелери

лери бо пункт-биле көрдүнгенинден аңгыда, өске хевирлерге туруп болбас;»

3) 8-ки чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

«8 чүүл. Тыва Республиканың күрүнен иштиги чээлилериниң программазы

1. Элчеглиг сан-хөө чылында Тыва Республиканың күрүнен иштиги чээлилериниң программазы дээр, чээлилериниң хевир бүрүзүнүн айы-биле өрениң кол түнүн дуглаары-биле чорудар акша-хөргөнгиниң хемчээлин болгаш кириштирериниң хемчээлин айтыканы-биле Тыва Республиканың шупту иштиги чээлилериниң даңзызы болур.

Элчеглиг сан-хөө чылында Тыва Республиканың күрүнен иштиги чээлилериниң программазы элчеглиг сан-хөө чылында бюджет дугайында республика хоойлузунга капсырылга болур.

2. Тыва Республиканың күрүнен иштиги өрезин эде тургузарын Россия Федерациязының бюджет кодекси-биле дүжүртүп чорударын Тыва Республиканың күрүнен иштиги чээлилериниң программазына көргүспес;»

4) 9-кү чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

«9 чүүл. Тыва Республиканың күрүне өрезин хандыраарына чарыгдалдарның эң ындыкы хемчээлдери

Элчеглиг сан-хөө чылында Тыва Республиканың күрүне өрезин хандыраарына бюджет дугайында республика хоойлузу-биле бадылаан чарыгдалдарның эң ындыкы хемчээли Россия Федерациязының бюджет системазының бюджеттеринден бээр субвенциялар-биле боттандырат чарыгдалдарның хемчээлинден аңгыда, отчеттук сан-хөө чылында республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетта бергени-биле республика бюджетиниң чарыгдалдарының хемчээлинден 15 хуудан улгатпас ужурулуг.

Бо чүүлүн бирги кезээ-биле доктааткан «Хызыгарлаашкыннары» сатааны-биле Тыва Республиканың күрүне өрезин хандыраарына чарыгдалдарның хемчээлин элчеглиг сан-хөө чылында республика бюджетиниң дугайында

хоойлу-биле доктаадып тургузар;»

5) 13-кү чүүлде «болгаш Тыва Республика-ның» деп сөстөрни ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан

«Тыва Республика оюн бизнесинге үндүрүг хемчээлдериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок болган деп санаарының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың март 31-де № 1228 УХ-I «Тыва Республика оюн бизнесинге үндүрүг хемчээлдериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында» («Тувинская правда», 2005 чылдың апрель 9-та) Тыва Республиканың Хоойлузунга кириген өскерилгелери-биле 2004 чылдың ноябрь 29-та № 916 УХ-I «Тыва Республика оюн бизнесинге үндүрүг хемчээлдериниң дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың ноябрь 30-де) Тыва Республиканың Хоойлузун

күш чок болган деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, 10 хонук эртерге күштүг болур болгаш 2007 чылдың июль 1-ден эгелеп тытып келген хоойлу-дүрүм хамаарылгаларына хамааржыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 636 УХ-II

2008 чылдың март 19.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 30-ги чүүлүн өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2008 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2008 чылдың март 5-те чүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың июль 13-те № 982 УХ-I «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» («Шын», 2005 чылдың июль 19-та, ноябрь 29-та; «Тувинская правда», 2005 чылдың декабрь 3-те; 2007 чылдың июнь 23-те, декабрь 13-те) Тыва Республиканың Хоойлузунун 30-ги чүүлүнүн 1-ги кезээнде дараазында өскерилгелерни кириер:

1) «Россия Федерациязының күш-ажыл хоойлужудулгазына дүжүртү» деп сөстөрни ап

кааптар;

2) «28» деп саннарны «35» деп саннар-биле солугу.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 638 УХ-II

2008 чылдың март 19.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың бюджетинин акша-хөреңгилеринин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына компенсацияларны төлээринин болгаш медицина дузазын кадары-биле холбашкан чарыгдалдарның, оларның уругларының дыштанылганын организастаарына чарыгдалдарның орнун тургузарының чурумунун дугайында
2008 чылдың март 4 №103 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың декабрь 31-де «Чамдык категорияларның шериг ажилдакчыларына, эрге-хоойлу органнарының ажилдакчыларына болгаш оларның өг-бүлелеринге медицина дузазын кадарының, санатория-курорт хандырылганының болгаш чамдык төлөвилелдерни боттандырыянының чурумунун дугайында» №911 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Мында капсырган:
Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 4-те №103 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына медицина дузазын кадарына күрүнениң болгаш муниципалдың кадык камгалал албан черлеринин системаларына чарыгдалдарның орнун тургузарының ЧУРУМНАРЫ

1. Бо Дүрүмнер Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына (моон ыңай – ажилдакчылар дээн) медицина дузазын кадарына, оон иштинде диш протезтерин кылырына болгаш диштерини септээринге (улуг үнелиг болгаш аар өртөктиг материалдардан кылган протезтерден аңгыда), эмнер-биле, медицинага херек кылырлар-биле, эмчилерниң бижи бергени рецептилерин-биле амбулаторлуг эмнеткенде медицинаның өске-даа эт-хөреңгизин хандыраарына, иштиг үеде, божуп турар үеде болгаш божаан соонда херэжжен ажилдакчыларга, ол сорулгаларга Тыва Республиканың иштики херектер органнарына Тыва Республиканың республика бюджетинден ылгал берген акша-хөреңгилеринин күсели-биле керээ езугаар медицина дузазын кадарына күрүнениң болгаш муниципалдың кадык камгалал албан черлеринин системаларына (моон ыңай – кадык камгалал албан черлери дээн) чарыгдалдарның орнун тургузарының чурумнарын тодарып турар.

2. Ажилдакчыларга медицина дузазын кадарына кадык камгалал албан черлеринин чарыгдалдарының орнун Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер ямызы (Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыдының киригени-биле) болгаш кадык камгалал албан черинин аразында чарган дугуржулгага дүүштүр (чигеелзэн дугуржулгагың майыын капсырылганда кириген), медицинаның дузазын каткан үеде медицинаның албан камгаладылганының девискээр фондузунун тургускан тарифтери-биле Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер ямызы (моон ыңай – Тыва Республика талазы-биле ИХЯ дээн) орнун тургузар.

3. Кадык камгалал албан чери стационарлыг азы амбулаторлуг эмнээшкини чок болза ажилдакчыны хынал (шинчил) көргенин төндүрген соонда, 5 хонук дургузунда стационар (амбулатор) аараан кижинин медицина картасындан ушта бижилгени долдурар, медицинаның чедирген дузазы дээш счет-фактура-ны, база ол ышкаш медицинаның дузазын катканының дугайында немелде медээлерни долдурар, Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-же медицинаның албан черинин банкыда реквизииттерин болгаш почта адресин айткаш, чорудар. Айыттыг документтерни айда чангыс катап ол үе дургузунда эмнеткен шупту ажилдакчыларның документтери-биле отчет-түг айныч соондагы айныч 20-ниң хунунден орайтатпайн, кириер. Хары угда кадык камгалал албан чери ук албан черинге айыттыг ажилдакчыларны эмнээн фактыларның дугайында болгаш ажилдакчыларга медицина дузазын кадарына, ол сорулгаларга Тыва Республиканың республика бюджетинден Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-га ылгал берип турар акша-хөреңгилеринин күсели-биле Тыва Республика талазы-биле ИХЯ чарыгдалдарның орнун тургузарының дугайында медицинаның албан камгаладылганының девискээр органын

медицина дузазын кадарына күрүнениң болгаш муниципалдың кадык камгалал албан черлеринин системаларына чарыгдалдарның орнун тургузарының чурумнарын;

Тыва Республиканың бюджетинин акша-хөреңгилеринин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына чамдык төлөвилелерни боттандыраарының чурумун бадылаар.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хунунун соонда, 10 хонук болгаш күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

медеглээр.

4. Медицинаның дүрген дузазын чедиргени дээш бот-боттарының аразында санажылга чорутпас.

Медицинаның далаштыг киржилгеи негетинин турар байдалдарда (озал-ондактыг, кемдээшкиннерлиг, хорананган таварылгаларда, оон-даа өске байдалдарда болгаш аарыгларда), девискээрге болгаш ведомствога чаргытылганындан хамаарылга чокка кадык камгалал албан черлери шуптузу ажилдакчыларга медицинаның дүрген дузазын моондактар чок болгаш халас чедирер. Бот-боттарының аразында санажылганы чүгле аарыг кижинин, долгандыр турар улустун чуртталгазына айыылды узуткаан болгаш аарыг кижини даып болур үеден эгелеп боттандыраар.

5. Медицина дузазын кадарының дугайында дугуржулганы Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-биле чарып албаан кадык камгалал албан черлери сонгаарладып болбас көргүзүлгелер-биле ажилдакчыларга медицина дузазын катканда, ол кадык камгалал албан чери тускайлап дугуржулганы, счет-фактураны болгаш бо Дүрүмнерниң 3-кү пунктузунда айыттыг өске-даа документтерин долдурар болгаш аңаа ат салыры-биле база төлөвилерни чорударына Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-же чорудар.

6. Кадык камгалал албан чери шөлээп, сургакчылап турары-биле холбаштыр база өске-даа таварылгаларда бодунун доктаамал чурттап турар черинден өске черде турар ажилдакчыга сонгаарладып болбас көргүзүлгелер-биле медицинаның дузазын каткан таварылгада, кадык камгалал албан черлери каткан медицина дузазын төлөттирер счет-фактураны болгаш бо Дүрүмнерде айыттыг өске-даа документтерни Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-га ажилдакчыны эмнеп дооскан соонда кириер.

7. Тыва Республика талазы-биле ИХЯ счет фактуралары, ажилдакчыга каткан медицина дузазының дугайында медээлерни болгаш оларны эмнээринге хүлээп алганының барымдаалыын (хынаанын, шинчил көргенин), оларны эмнеп турганының шынарын болгаш кайы хире үеде эмнээнин (хынаанын, шинчил көргенин) хынаар.

8. Күрүне политиказын ажилдап кылырын болгаш кадык камгалал адырында нормативтиг эрге-хоойлунун башкарылганын боттандырып турар күсөкчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының бадылап доктаадыр медицина дузазының улуг өртөктиг (бедик технологияларны) хевирлеринге болгаш федералдыг чаргытылгада турар кадык камгалалының тускайлаттыг медицина албан черлеринге ажилдакчыларга каткан дузазы дээш санажылгаларны күсөкчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш кадык камгалалының айыттыг албан черлеринин аразында чорутпас.

Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына медицина дузазын кадарына күрүнениң болгаш муниципалдың кадык камгалал албан черлеринин системаларына чарыгдалдарның орнун тургузарының Чурумнарына капсырылган

Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына күрүнениң болгаш муниципалдың кадык камгалал албан черлеринин медицина дузазын кадарының дугайында
ЧИЖЕГЛЕЛ КЕРЭЭ

200__ ч. _____

№ _____

Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер албаны сайытын нүүрүнде (чок болза керээге ат салырына төлээлеттирген кижинин нүүрүнде), Дүрүмге үндезилеп ажилдап турары моон ыңай «Чагыкчы» дээн, бир талазында, база

(Тыва Республиканың күрүнениң азы муниципалдың кадык камгалал албан черинин ады)

(албан-дужаалы, Ф.А.А.А.)

Уставка үндезилеп ажилдап турары моон ыңай – «Күүсекчи» дээн, ийи талазында, моон ыңай «Талалар» деп кады адаттыгын, дараазында уткалыг керээни чарган:

1. Керээниң чүүлү

1. Бо керээ Тыва Республиканың республика бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар Тыва Республиканың иштики херектер органнарының ажилдакчызына (моон ыңай – ажилдакчы дээн)

(Тыва Республиканың күрүнениң азы муниципалитеттин кадык камгалал албан черинин ады)

-ге

(моон ыңай – Албан чери дээн) ажилдакчының албан хаап, чурттап турар черинин аайы-биле Россияның ИХЯ-ның медицинаны албан черлеринин системазы чок бооп турар таварылгада, медицина дузазын (моон ыңай медицина дузазы дээн) кадарын көрүп турар.

Чагыкчы ажилдакчыга медицина дузазын катканы-биле холбашкан чарыгдалдарны Албан черинге төлөп бээр хүлээлгени, А Күүсекчи – ажилдакчыга Албан черинге чогуур шынарлыг медицина дузазын кадарын хандыраар хүлээлгени алыр.

2. Ажилдакчыны планнаттыг эмнээшкинге Албан черинге хүлээп алырда кириер документтери: Тыва Республика талазы-биле ИХЯ системаның амбулаторлуг-поликлиника албан черинден сүлделиг таңма-биле шыныттыгын доктааттыгын майыктын шынылганын, ажилдакчының амы-хууда бодун шыныдып турар документини (албан шынылганы, паспорт) кириер.

Сонгаарлаттыг көргүзүлгелер-биле ажилдакчыны Албан черинче доп-дораан апаар, оон сөөлүнде айыттыг документтерин кириер.

2. Талаларның хүлээлгелери

1. Чагыкчы:

- ажилдакчыны эмнээринге чугула херек документтерин кириер (хынаан, шинчээ);
- бо керээде көрдүнген чурум езуугаар ажилдакчыга каткан медицинаның ачы-дузазын Күүсекчиге өй-шаанда төлөп бээр.

2. Күүсекчи:

- ажилдакчыга чогуур шынарлыг медицина дузазын өй-шаанда кадарын хандыраар;
- ажилдакчының эмнедип чедип келгенин дугайында үш хонук дургузунда дыннадыр;
- ажилдакчыга каткан ачы-дузаларының персоналдыг учедун чорудар, база ол ачы-дузаларның хемчээлини болгаш өртээниң дугайында медээлерни Чагыкчыга кириер.

3. Санажырының хемчээли, хуусаалары болгаш чуруму

1. Күүсекчинин ажилдакчыга каткан медицина дузазын, ажилдакчыга медицина дузазын каткан үеде Албан черинде күштүг бооп турар тарифтер-биле Чагыкчы төлээр.

2. Күүсекчи стационарлыг (амбулаторлуг) эмнээшкини төндүрген соонда, беш хонук дургузунда, ажилдакчының медицина картасындан ушта бижилгени, каткан медицина дузазы дээш счет-фактураны долдурар, база ол ышкаш ажилдакчының дугайында база аңаа каткан медицина дузазының дугайында немелде медээлерни (фамилиязы, ады, адазының ады, тускай дужаалы, төрүттүгөн чылы, албан-ажылының чери, эмнээшкинче чоруткан хүнү болгаш дугаары, диагнозу, каш каткан келгенин, чыдып эмнеткенин саны, амбулаторлуг эмнээшкин үезинде алган эм аймааның аттары дээш, оон-даа өске) долдурар болгаш оларны банкыда реквизииттерин болгаш почта адресин айттышаан, Чагыкчыже чорудар.

3. Чагыкчы счет-фактураларны болгаш ажилдакчыга каткан медицина дузазының дугайында медээлерни, ону эмнээринге хүлээп алганының барымдаалыын (хынаанын, шинчээниң), ону эмнээринин шынарын болгаш үргүлчүлээшкин (хынаанын, шинчээниң) хынаарын боттандыраар болгаш 20 хонук хуусаа дургузунда айыттыгын санын, счет-фактураны Албан черинге төлээринин дугайында шиптирчи чок болза оларны төлээринин чылдаганын ойталаашкынының дугайында шиптирчи хүлээп алыр.

4. Чагыкчының эрттир төлөпкөн түнүн дедир эгидер.

4. Талаларның харысалгасы

1. Чагыкчы санажылгада, счет-фактурада айыттыгын медицинаның ачы-дузазына тарифтериниң шынынының, эмнээринге хүлээп алганының барымдаалының, эмнээшкинниң шынарының болгаш үргүлчүлээшкинниң, ажилдакчыны долу эмнээниң (хынаанын, шинчээниң) хыналдазын боттандыраар эргелиг.

2. Хыналда актызы-биле шынар чок медицина дузазын катканы бадыткаттыгын таварылгада, Россия Федерациязының хоойлужудулгазына дүүштүр оларны каттап кадары база Күүсекчинин кылганы медицина дузазын шынар чок катканы-биле холбашкан өске-даа чарыгдалдарны Күүсекчинин күсели-биле боттандыраар.

3. Саң-хөө саналгаларының, ажилдакчының эмнээшкинниң шынарының (хынаанын, шинчээниң), ону ажаап-тежээринин болгаш өске-даа айтырылгал талазы-биле бүгү негелдерни Чагыкчы биле Күүсекчи аразына Россия Федерациязының хоойлужудулгазына дүүштүр сайгарып чугаалажыр болгаш шиптирлээр.

5. Керээниң күштүг болур үези

1. Бо керээ аңаа Талаларның ат салган хунунден эгелеп күштүг болур болгаш Талаларның боттарына алган хүлээлгелерин долузу-биле күсөдиринге чедир күштүг болур.

2. Бо керээни Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда хуусаа бетинде күш чок болдуруп болур.

6. Немелде негелделер

1. Бо керээни ийи экземплярга тургускан, олар чангыс дең юридиктиг күштүг болур.

2. Бо керээге ажилдакчыга медицина дузазын кадып турар үеде Албан черинде күштүг бооп турар медицина ачы-дузаларына тарифтерни капсыраар.

3. Бо керээге бүгү өскерлишкиннерни бижимел хевирге кылыр болгаш төлээлеттирген кижилер аңаа адын салыр.

3. Талаларның адрестери болгаш банк реквизииттери:

Чагыкчы:

Күүсекчи:

Т.Ч. _____

Т.Ч. _____

200__ ч. _____

200__ ч. _____

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 4-те №103 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына чамдык хевирнин төлөвилерин боттандыраар
ДҮРҮМНЕР

1. Бо Дүрүмнер доктааткан чурум езуугаар Россия Федерациязының девискээринде ажыттыгын урулар дыштанылганын болгаш кадыкшыдылганын организастаарына (24 хонукка чедир үргүлчүлээшкинни) Тыва Республиканың бюджетинин күсели-биле акшаландырып турар иштики херектер органнарының ажилдакчыларына оларның школа назыныг (15 харга чедир кири) уругларының путевкаларының өртзэн төлээринге чылда чангыс катап акша-хөреңгилерни төлөп бээринин (моон ыңай – төлөвилер дээн) чурумун тодарып турар.

Төлөвилерни Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-да ол сорулгаларга көрдүнген Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгилеринин иштинде болгаш оларның күсели-биле чүгле, бир эвес Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актыларында доктааттыгын чурум езуугаар уругларның дыштанылганы болгаш кадыкшыдылганын организастаарына путевкаларны камгалалдыг хамаатыларның уругларына Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун акша-хөреңгилерин кириштирип берип шыдаас болган таварылгада, чүгле ынчан төлөвилерни боттандыраар.

2008 чылда болгаш оон-даа сонгааргы чылдарда төлөвилерни камгалалдыг хамаатыларның уругларына чогуур чылда Россия Феде-

рациязының Социал камгаладылга фондузунун бюджетинин дугайында федералдыг хоойлуда көрдүнген бүдүн чылдың уругларның санатория кадыкшыдылга лагерлеринге путевка өртзэниң 75 хуу хемчээлин төлөп бээрин боттандыраар.

2. Ажилдакчыларга төлөвилерни оларның акша-шалыңын ап турар черинге боттандыраар.

3. Төлөвилерни алырда, ажилдакчылар чогуур чылдың май 1-ге чедир дараазында документтерни кириген турар:

төлөвилерни алырының дугайында рапортту (билдиришкинни);

Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актыларында доктааткан чурум езуугаар камгалаттыгын хамаатыларның уругларына Россия Федерациязының Социал камгалал фондузунун акша-хөреңгилерин кириштирип, путевка бербезинин дугайында кадайынын (ашааның) ажилдап (албан хаап) турар черинден шынылганы;

Бичии уругун төрүттүгөн дугайында херечилерин кириер.

4. Бо Дүрүмнерге дүүштүр бээр төлөвилер болгаш компенсациялар талазы-биле Тыва Республиканың чарыгдал хүлээлгелерин Тыва Республиканың республика бюджетинде ол сорулгаларга Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-га көрдүнген акша-хөреңгилеринин күсели-биле күсөдир.

Башкының арга-дуржулгазы

УГААНЫ БАГАЙ УРУГЛАР ТУРБАС

(оларга чүгле ада-иениң, башкының үр үеде шыдамык чоруу херек)

Сөөлгү үеде республиканың кайы-даа суурларына чоруурга кады кошкак, кандыг-бир аарыгның азы ада-иениңден салгал дамчаан аарыглыг, угаан-сарылының сайзыралы чедимче чок, бажында кемниг уругларның саны өзүп олурарын кижэ эскерип чоруур. Оларның салым-чолун чүгле ада-ие боттары-ла эдилеп, сагыш аарып чоруурлар. Ниитилелге оларны чамдык улус «артык» кижилер деп бодаар чадавас деп чүвени бодум

Дефектолог башкы болуп, ийи дугаар эртем чедип алгаш, Эрзин кожуунун өөрө-дилге килдизинге ажилдай берген мен. Ол күзүн Эрзин школазының хар-назы аайы-биле ол чылын бирги класска өөренир ужур-луг үш уругну ада-иениң дилээ-биле бажында өөредир-биле күзүлдүм-биле ал алган мен. Баштайгызынга чеде бээримге, кижикче кандыг-даа хамаарылга чок ышкаш көрүп алган олурар, чүнү-даа чугаалавас, долгандыр болушкуннарны эскербес, чүгле ийи караа кылаңнаар оол болган. Ийи дугаар кыс уруг ада-иениңден салгал дам-чаан аарыглыг, кижикчеге караңгы булун-че чүткүр, даштыгаа болза ыт, мал-маган кажаазынче кире бергеш хоруй бээр, чугаа-сооду билдинмес, а үшкү оол база-ла кемниг болган. Баштайгы үеде арга-дур-жулга чок-даа болзумза, улуг чараш чурук-тар чуруп, уругларга солун болуру-биле кичээл бүрүзүнге ыяк белеткенип алгаш кичээлдеп эгелзэн бис.

Мээ-медерели өзүп сайзыраваан, тыва-лап сээден дээривис уруглар дугайында, оларның өзүп сайзыраары-биле кандыг ажилдар чорудуп болурунун дугайында америк эртемденнер 30-40 чылдар мур-нунда-ла шинчилеп, уругларны ол «ээр-мен» үндүрери-биле методиктиг улуг ажил-дарны кылып чоруткан, ону ам бистиң чурту-вуста ажилдап эгелзенинге кижэ өөрүвес аргажок. Кижиниң сайзыралына, өзүлде-зинге эң кол чүүл — баштың мээзи. Эртем-деннерниң санап турары-биле алырга, кижиниң өзүлдезинге болгаш сайзыралына сал-дар чедирип, өскерилге берип турар чаңгыс шимчедикчи баштың мээзи болуп турар. Баштың мээзи кандыг-бир аарыгга тава-рышканда, ол өлүгленип болур, чамдык таварылгаларда ооң чамдык кезектери аарыгга туттурган болуп болур. Ынчангаш уругну ол аарыглардан, уштуп алырының аргазы — уруг-биле хөй үеде ажилдаар, шыдамык чорук, ада-иениң дорт детким-чези, уругга ынакшылы, башкының улуг арга-дуржулгазы херек. Ону эртем езузу-биле «чымчак революция» дээр.

Эртемден Глен Доманның номчурунга өөредириниң методиказын ажилдап өө-редип келгенимден, бирги класска школа про-грамманын угбас деп санаткан, эмчилерниң угааны четпес деп диагноз салган үш өө-ренникчир чыл эрткен соонда алфавитти өөренимзэн-даа болза, сөстөрни кожуп номчуп, санап турар аларган. Ада-иенге-даа, мээң бодумга-даа оон артык өөрүшкү чок ышкаш сагындырган.

Ону мен канчап чедип алган мен? Бир дугаарында, бо уругларны ниитилелден хоорук болбазын дээш өске чаштар дег омак-хөглүг чуртталгазын уламчылаарына олар дээш күжүм, тура-соруум чедер, уругларның мурнунга харысалгам улуг деп ханы билишкени-биле сорулганы салган тур-ган мен. Ийде, бо чаштарны өөредир тала-зы-биле соңуургалым алыс-ла улуг турган. Чүге дизе, уруг улуг кижиниң көдүрлүш-күннүг, соруктуг чоруун иштинде сайгарып, бүдүжүнде, иштинде билип турар болур. Үште, беш секунда иштинде эртер кичээ-лимни, уруг бүрүзү-биле кылып турар сула шимчээшкенимни, массажтарымны сет-килимден, уруг-биле казык чугаалажып тургаш чорударымга, уруг ону кончуг чииги-биле хүлээп алыр. Оларга чаңгыс-даа эпчок, каржы сөс сөглөп болбас. Дөртте, бо-думнун өөреникчилеримге бүзүрелим улуг. Башкы кижэ өөреникчилеримге бүзүрелес болза, бо программа-биле ажилдаан херээ чок. Беште, кандыг-даа программаның кол

дөзү — чаа информацияны уругга бээри. Ону үезинде чаартып ап турары чугула. Алдыда, кичээл бүрүзүн угланышкын аайы-биле эки, шын кылдыр организаптап алыр. Чеди-де, кичээлге ажилдаар пособие материал-дарын хемчээли улуг кылдыр бижип, чуруп алыр. Оларның шынары бедик болур болгаш ону уруг бүрүзүнге аңгы-аңгы кылдыр таа-рыштырар. Сесте, эртем езугаар алыр бол-за, уруг бичии када дыка хөй чүүлү шиг-гээди аптар, ол аразында ооң угаанында өөрүшкү, бодунга бүзүрзүн чорук база сиңниккен болур. Ынчангаш уругну дүрген өөрткен тудум, ооң бажында информация хөйү-биле чыгынар. Ону бодумнун арга-дуржулгамдан көрүп, кичээлдеримге ажил-лап турар мен. Тоста, уруг кичээл үезинде туруп, шылай бербези-биле кичээлди үезинде эгелээр, төндүрер. Бир эвес уруг ам-даа шылап турутпаан, кичээлди со-нуургал турар болза, кончуг эки, ынчалза-даа чүү-даа чүве өйлүг дээрзин утпаза эки. Он дугаарында, ада-иелер-биле улуг харыл-зааны тудар. Уругну күш-ажылга чаңчык-тырып өөредир. Чамдык ада-иелер аарыг уруг-дур дээш аңаа ажил кылдырбас, бот-тары кылыр. Ону башкы база хайгаараар болза эки. Оон аңгыда, башкы-даа, ада-ие-даа уругнун бичии-даа чедишкенин үнелеп, ыяп-ла мактаар, эки сөстөрни чугаа-лаар, оларның арыннарында хүлүмзүрүг үргүлчү чоруун чедип алыр.

Ам бир номчулга кичээлиниң сайгарыл-газын көрээлинер. Бирги ээлчегде сорулга: чамдык сөстөрниң номчулгазын өөредир. Авай, ачай, башкы, школа, бажың деп сөстөрни 5 секунда иштинде көргүзүп, тайылбырлаар.

30 минута иштинде эртер кичээлдин сорулгалары:

1. №1. Угаан-медерелди сайзырады-рынга методиктиг мергежилгелер, сагыш човаашкын, угаан сайзыралы. Ол дээр-ге, хол-бутту, хөрек кеззэн шимчедири, ону көргүзүп берген соонда, башкыны өттүнер, ону ол олчаан кылдыр кылыр.

Ону канчаар кылыры: 1) столдан эжикче дорт кылаштырар;

а) башкы тайылбырлааш, канчаар кы-лырын боду айтып бээр;

б) мергежилди башкы өөреникчи-биле кады кылгаш, канчаар кылып турарын тайылбырлаар;

в) сандайны (столду) долгандыр кылаш-тавыт (уруг боду кылыр ужурлуг);

г) сандай кырынче үне бер (башкы айтып берген соонда, уруг боду кылдыр) (Уругну мактаар).

№ 2 Бо бөдүүн мергежилгелерни уруг канчаар шын кылып турарын хынаар:

а) чаңгыс черге марштап турары;

б) буттун салааларының баштарына турары;

в) эжекке турары.

— Мээң айтып бергеним-биле кылаштаар сен, а мен сенээ холум-биле часкап тургаш дузалаар мен. (өөреникчи өрээлди долган-дыр кылаштаар).

№ 3 Мээң-биле кады кылыр силер:

1. холду бурунгаар, ийи талазынче, өрү, куду көдүрер;

2. солагай холду солагай талазынче, оң холду оң талазынче;

3. солагай талакы холду — быктынче, оң холду — башче;

4. оң бутту — бурунгаар, солагай бутту — кыдынынче салыр.

(Уругну мактаар).

Бо мергежилгелер уругнун шимчээш-кининге, кичээлгеинге, угаан-медерелинге

тос чыл дургузунда ындыг уруглар-биле ажилдап келгеш билдим. Мээң бо хөй чылдарда арга-дуржулгамдан алгаш көөрге, мээ-медерели кошкак уруглар-биле ажилдап болур дээрзин бүгү делегей чергелиг билдингир психолог, америк эмчи Глен Доманның удуртканы институттун кижиниң сайзыралының күштүүнүг дугайында ажилдарына үндезилеп, кичээлдерни эрттирип тургаш, херек кырында көрдүм.

улуг сайзыралды бээр.

2. № 2. Үстүнде өөренип алган 5 сөзү-вүстү 5 секунда иштинде катаптаар, олун-солун салып база катаптаар:

а) № 3 мергежилгелерни даштыгаа агаарлаашкын үезинде катаптаар.

в) бижириңге чаңчыктырар мергежил-гелер:

— кыдырааштын бир талазындан өске талазынче дөрбелчинер чуруур;

— кыдырааштын кызыл шугумундан оң, солагай талазынче 3-3 чинге шугум чорудар;

— кыдырааштын шугумунун эгезинден төнчүзүңге чедир шугум чорудар.

3. № 3. Үстүнде доктаадып алганывыс 5 сөстү 5 секунда иштинде катаптаар, аай-де-дир солун салыр (авай, ачай, башкы, школа, бажың).

(Уругну мактаар). 30 минута чапсар.

Мергежилгелерни катаптаанының соон-да, уруг бүрүзүңге салааларга, бутка, мага-бодунга массаажты ыяп кылып турар мен.

Сөөлгү үеде божаан херээжен кижини дыңнаарга-ла, уруу бажында кемниг, суглуг дээр ышкаш аарыгларлыг төрүттүнгенин хо-мудал-биле чугаалаарын бо-ла дыңнап болур. Ындыг уругну бичиизинден эгелеп мээ-медерелин сайзырадып өөредир болза, ону ниитилелден чыдып кагбас кижэ кылып ап болурунун аргалары бар дээрзин бо-думнун арга-дуржулгамдан бадыткап болур мен. Мээң бо ажилдап турар методиктиг дур-жулгамны америк эртемденнер херек кырында боттандырып турар. Чижээ, 2 хар-лыг угааны четпес (идиот) деп эмчилерниң диагнос салганы бичии оолду бо арга-метод-биле өөрткененин соонда, ол 6 харлыг апаргаш, салым-чаяанныг уруглар школазынга өөрени берген деп бижип турар. Ынчангаш бо арга-дуржулганы бистиң шко-лаларывыска эге класстарга ажилдап эгелээр болзувусса, кончуг эки деп билип чоруур мен. Чажыргаш канчаар, республи-када ындыг аарыг уруглар кожуун бүрү-зүнде эвээш эвес-ле болгай.

«Багын чугаалаарга, бачыты арлыр» дээр болгай. Школаларда мындыг уруглар-биле ажил чорудар шактарны берип, күрүне хөй акша-түннү үндүрүп турар. Ынчалза-даа ол шактарны школаларның директорлары, завуч башкылар, харын-даа кожууннарның өөредилге черлериниң ажилдакчылары боттарынга ап, уруглар-биле кандыг-даа ажил чорутпайн турары хомудангыр. Оон аңгыда, школаларда дефектолог башкылар бодунун кожуунда-ла ажилдап чыдар, оларны республика чергелиг конкурстарже кирибейн турар. Тускай школаларның про-граммасы бир аңгы болуру билдингир, ын-чалза-даа ортумак школаларда угааны кошкак уруглар-биле ажилдап чоруур башкыларның арга-дуржулганын респу-блика чергелиг чүге көрүп бөлбас деп. Башкы кижэ бодунун ажилының түнелдерин өске эш-өөрү-биле үлөжип, бодун-даа көргүскей. Чоокта чаа эрткен республика мөөрейинге киржикседим, бодумнун арга-дуржулгамны өөрүм-биле үлөжикседим, ынчалза-даа кожууннун өөредилге килдизи чагыг кирибзэн дээш чөпшээреведи. Көдээ башкы көдээге-ле бодунун уунда чоруурга, эки билиг, чаа депшилгелиг чүүлдер кайыын кээрил? Көдээ башкының сөөлгү мето-диктиг ажилдар-биле кылып алган арга-дуржулганы кымга херегил? Мени дүвү-редип чоруур бо айтырыгларны кожууннун өөредилге килдизинден база республика-ның өөредилге яамызындан айтырыксадым.

Чечена КАЛГА-ХӨӨ, Эрзин ортумак школазында дефектолог башкы.

Лориса Ооржак дээш бадылаалыңар!

Бөгүн, апрель 8-те, «2007 чылда Сибирьниң алдарлыг кижилери» деп атка төлөптиг улусту илередир ажык интерактивтиг бадылааш-кын эгелзэн.

Сибирь регионунга төрүттүнген болгаш ында ажилдап-чурттап турар кордакчы-ларның аразында чүгле политиктер, сайгар-лыкчылар, культура, уран чүүл ажилдак-чылары, спортсменнер эвес, Сибирьге төрүттүнген-даа болза, өске черлерде чурттавышаан, Сибирьни алдаржыдып, ооң сайзыралыңче улуг үлүг-хууун кириген кижилер база киржир эргелиг. Эрткен чылын бо төлөптиг атка Владимир Путин киришкеш, тиилеп үнген. Ол ышкаш эрткен чылдың мөөрейинге 6 кордакчыларның аразында Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева база киржип турган болгаш ооң тиилеп алырынга чүгле 200 үн четпейн барган.

Бо чылдың интернет-мөөрейинге Тыва-ны бистиң чаңгыс чер-чурттууус, хостуг хурешке делегейиниң болгаш Европаның хөй дакпыр чемпион атты алган сурагылыг спорт-чу, Атлантага болган Олимпийжи оюннарга киришкеш, 5-ки черни алган Тываның Өвүр кожууннун төвү Хандагайты чурттуг 22 харлыг Лориса Ооржак төлээлээр. Эрткен чылын ол озал-ондакка таварышкаш, аар кемдээшкениге таваржып, берттинген-даа болза, спортчу тура-соруун ышкынмайн, эрес-дидим чоруун көргүзүп, улуг спортче катап эглип шыдаанын билер бис. Лориса дээш бүдүн Тываның чурттакчы чону болгаш республикадан дашкаар өске черлерде чурттап-ажылдап чоруур кижилер чаңгыс чер-чурттууус дээш бадылаар дээрзин Тывада «Авторадио» радиокомпаниязының салбырының кол редактору Долаана Салчак улуг идегел-биле чугаалаан. Чүге дизе, Лори-саның тиилелге дээш чүткүлдүү, ооң тура-соруунун күштүү, берге байдалга келген-даа болза, эрес-дидим болганы дээш аңаа магадавас харык чок, ону — бистиң чоргаа-ралывыс, национал маадырывыс деп болур. Бадылаашкынны республиканың-даа, Рос-сияның кайы-даа булуңунда Интернетте ко-жуп каан компьютерлер дамчыштыр бо чылдың апрель 8-тен 16-га чедир www.sib21vek.ru адресче Лориса Ооржакты шилип, ону бадылап тур мен дээр бадыткал-ды чорудары күзениң. Бо хуннерде Лори-саның тиилеп үнүп болурунга чүгле 2-3 муң үн херек бооп турар. Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс! Тыва мөгө кыс бүгү делегейде алдаржып турда, ол атка Лориса төлөптиг дээрзи билдингир.

Дина ОЮН.

Дөгээ даанга тургузар

Найысылалывыс Кызыл хоо-райның чанында Дөгээ дааның кырынга Будда Шакьямуниниң тураскаалын тургузар деп турар.

Ол хүлер болгаш латунь металлдан бүткен болгаш ооң кырындан алдын-биле чаап каан ол тураскаалдын бедии 40 метр болур. Тываның Камбы-лама эргелелиниң медеглээни-биле алырга, төлөвилелдин ниити өртээ барык-ла 60-70 миллион рубль чеде бээр болгаш ооң акшаландырыыш-кыны чоннун өргүлүндөн болгаш ачы-буян-ныг дуза чедиргенинден кээр. Ынчангаш ол улуг үүле-херекке хамаарыштыр «Будда Шакьямуниниң алдын тураскаалы» ачы-буян фондузун тургузары көрдүнген.

Ук тураскаалды кылырынга Чырыткылыг XIV Далай-Лама йөрзеп каан. Улуг Буддага чедир 600-700 хире метр уун чадаларны кылыр. Шак ындыг улуг хемчээлдиг турас-каал бо үеде чүгле Кыдатта бар.

Дөгээ даанда узуну 120 метр ыдыктыг «Ом мани падме хум» деп каан мантраның калбак даштардан кылган бижии хоорайның кайы-даа талазындан көстүп чыдарын билер бис. Ону чугайлап, будуурунга 500 кило-грамм дозу негеттинген бооп турар.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

Сумога шилилге маргылдаа эрткен

Эрткен улуг-хүнде, апрель 6-да, Кызылда «Херел» спорт-залга 1987-1989 чылдарда төрүттүнген аныяк оолдар, кыстар, а олышкаш 1990-1992 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар, уруглар аразынга Тыва Республиканың бирги чери дээш сумо хүрешке маргылдаа болуп эрткен. Маргылдааның дүрүмү езу-гаар ооң бо чылгы тирикчилери Москва хоорайга апрель 17-19 хүннеринде элээди сумоистер аразынга эртер чурттуң бирги чери дээш маргылдаага киржир эргени чаалап алыр.

Сумо хүрешке мөгелерни баш бурунгаар белеткээри болгаш өзүп олурар сумоистерниң мерге-жилин бичи-даа болза бедидер сорулга-биле бо маргылдаага 1993-1994 чылдарда төрүттүнген уругларны болгаш оолдарны база кириштирген.

Бирги чер дээш эртип турар маргылдааның судьялары бо хүрештин дүрүмнери-биле багай таныш киржикчилерге хүрешти канчаар эгелээрин салгылар бетинде баштай таныштырган. Ооң

соонда маргылдаа эгелээн.

Бирги чер дээш маргылдааның тугун сумо хүрешке делегей чемпионатының хүлэр медалының эдилекчизи Чаяан Донгак көдүрген.

Аныяк сумоистер тус-тузунда 45 килден 115 ажыг килге чедир хүрешкенер. Чамдык кожуннар 5-5 кижиле составтыг командаларны кириштирген. Маргылдаага ниитизи-биле 132 аныяк мөге киришкен.

Бо хүрешти дүрген чорудар болгаш (удурланыкчызын төгерик шыйыгдан үндүр идер азы ооң иштинге октаар), бирги чер дээш маргылдаага чангыс хүн эрткен. Ооң түннелинде Надежда Делгер-оол, Кристина Сат, Алдынай Донгак, Ай-кыс Сотпа, Сотнам Шалык, Андрей Монгуш, Аяс Монгуш (1990ч.), Соном Соян, Омак Монгуш, Хаяа Түлүш аныяк болгаш элээди оолдар, уруглар аразынга бо чылгы чемпионнар болганнар. Тирикчилерге медальдарны болгаш грамоталарны тывыскан.

Сумо хүрешке Хаяа Түлүш, Эрес Кара-Сал, Алексей Монгуш, Ангыр Куулар, Чаяана Соян болгаш Чойгаана Монгуш эрткен чылын «РФ-тин спорт мастерлери», а Начын Монгуш «РФ-тин делегей чергелиг спорт мастери» атты олбо черлерге эрткилээн маргылдааларның түннелдери-биле камгалап алганнар.

Биче футболга улуг маргылдаа

Апрель 4-6 хүннеринде Кызылда «Сүбедей» спорт-комплекске биче бут бөмбүүнге республиканың бо чылгы чемпионаты болуп эрткен. Тыва Республиканың Күш-култура болгаш спорт агентилелиниң база республиканың Футбол федерациясының кады эрттиргени бо маргылдаага ниитизи-биле 8 команда киришкен.

Уш хүн иштинде үргүлчүлээн чидиг демиселдин түннелинде бирги черни Кызылдан «Динамо» команда чаалап алгаш, чемпионаттын кубогун чаалап алган. Тирикчи команданың кежигүннеринге

ол ышкаш алдын медальдарны, дипломнарны болгаш өртектер белектерни тывыскан.

Ийги болгаш үшкү черлерни Барыин-Хемчик кожунунуң командасы биле «Хемчик» команда ээлээн. Шаңналдыг черлерге кирген командаларга мөңгүн болгаш хүлэр медальдарны, дипломнарны тывыскан.

«Восток» удавас Санкт-Петербургука ойнаар

Хол бөмбүүнге Кызылдың «Восток» командасы бо спортка ынактарны кайгаткан. Олар чурттуң бо чылгы чемпионатыга баштай Сибирь, ооң соонда Ыраккы Чөөн чүк девискээрлеринге кончуг эки ойнааш, тирикчи үш команда санынче бүзүрелди биле киргеш, чурттуң дээди «Б» лигазының түннел чада оюннарынга ойнаар эргени чаалап алган.

Түннел маргылдааның баштайгы бөлүк оюннары чоокта чаа Сургут хоорайга болуп эрткен. Аңаа бистин командавыс баштай чурттуң Европа талазындан Смоленск хоорайның «СГАФК-Феникс» командасын 3:2 санга уткан. Бо бөлүк оюннарда «Восток» ниитизи-биле 6 санын алган. Мурнуку одуругда Ленинград облазының «Динамо-ЛО» командасы чоруп турар, оларның бо хүннерде саны – 10.

Хол бөмбүүнге дээди «Б» лиганың чуртта эң шырак дээн алды командаларының ийги түннел бөлүк оюннары Санкт-Петербург хоорайга апрель 14-20 хүннеринде болуп эртер. Бо оюннарда «Юграның сылдыстары» (Сургут), «Восток» (Кызыл), «ДЮСШ-Самотлор» (Нижегород), «Динамо-ЛО» (Ленинградская область), «СГАФК-Феникс» (Смоленск) болгаш «ТНК-ВР» (Оренбург) командалар аразында катап ойнаар. Бо оюннарда тирикчи болган үш команда дээди «А» лигага ойнаар эргени чаалап алыр.

Кызылдың «Восток» командасының чурттуң чемпионатында бо чылгы чедишкенин оюннары

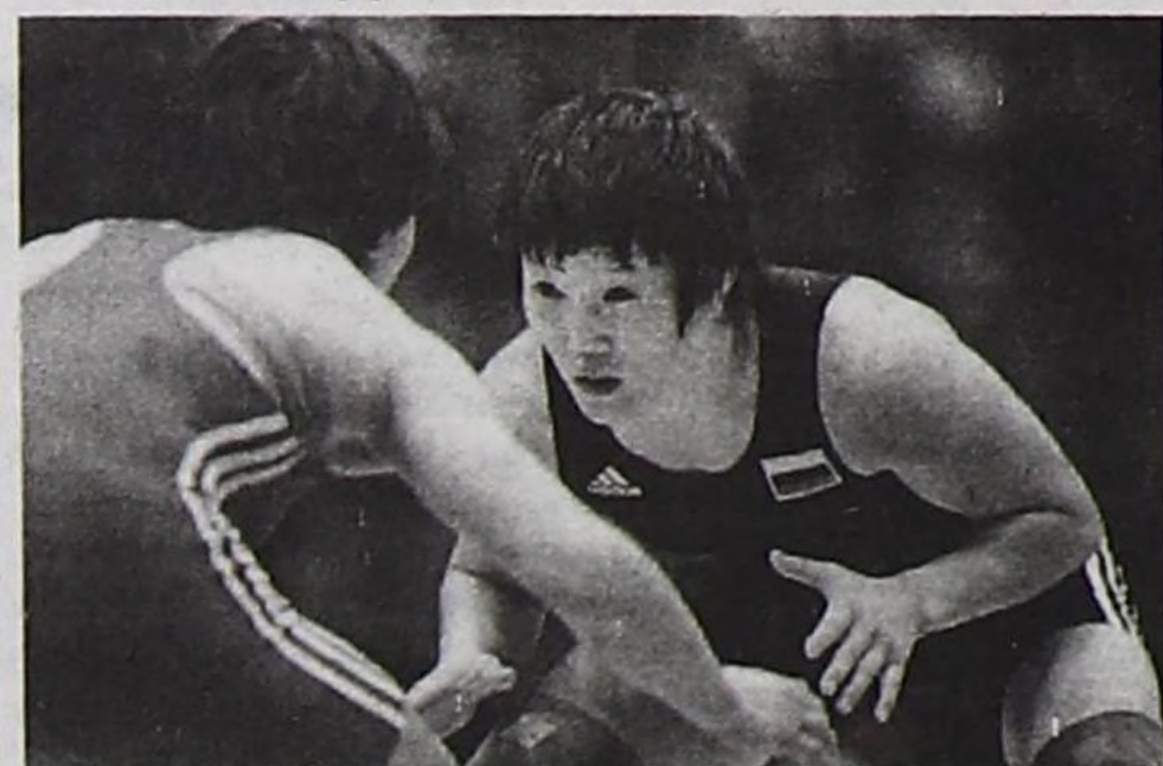

демеглевес аргажок. Чурттуң чемпионатында он ажыг чылдар иштинде киржип турар Абакан, Новосибирск хоорайларның чамдык командалары безин кыска үеде ындыг эки түннелдер көргүспейн турар. «Востокчулар» дээди «Б» лигага багай эвес түннел көргүзөр сорулгазын кончуг эки күүсеткеннери ол. Команданың кол составының кежигүннери, тренери А.Ситников, түннел оюннарда киржир эргени чаалап алгаш, дөгереги «РФ-тин спорт мастерлери» аттарга төлөптүг болганнар. ТР-ниң Волейбол федерациясының президентин Василий Оюнуң чугаазы-биле алырга, бо чоокку үеде «Восток» командасының кол составынче шыырак ойнаар тыва оолдарны чоорту кириери көрдүнгөн. Тус чер оолдарын быжыглаар үе келген деп ол санап турар.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ЛОРИСА ДЭЭШ ҮНҮВҮС БЕРЭЭЛИ!

Апрель 8-тен 16-га чедир тыва нацияның чоргааралы Лориса Ооржак дээш www.sib21vek.ru сайт дамчыштыр үнүвүс берээли, ол «Сибирьнин алдарлыг кижилери» деп атка төлөптүг болур. Аңаа 2-3 муң үн херек!

Москвадан медээлер

лээш, Леонид Якубовиче сунарга, ол четтирипкен. Теле-дамчы-дылганың бижидилгезин апрель 25-те азы май 2-де болур деп, Л.Якубович О.Бурунлеге дыңнаткан.

ТЫВА КИЖИ ТИИЛЕП ҮНГЕН

Москвада чурттап турар бистин чангыс чер-чурттууус Ольга Бурунле чоокта чаа «Поле чудес» деп теле-дамчыдылгага киришкен, тирилээн. Ол шаңнал кылдыр соодукчу, хеп чуур машина, даараныр машина, пылесос болгаш аяк-сава алган.

Москвада культура институтунун студентизи Айдыс Чадамба хөөмей-сыгыттын шупту хевирлерин күүседирге, ол теле-дамчыдылганың киржикчилери аажок сонугаан. Ольга тыва езу-биле ак сүдүн чагып, йөрээл кылып тей-

«ИГИЛДИҢ ЫРЫН» ЧАЙЫН ТЫРТТЫРАР

Владимир Копуш чайын Тывага бодунуң диплом ажылы – бүдүн хемчээлдиг кинону тырттырып келир. Кинонуң ады – «Игилдин ырызы». Ынчан тыва көрүкчүлөр «Колесо» деп уран-чечен кинону көөрүн бистин корреспондентивиске дыңнаткан.

Айлаң ДАРЖАА.

"ТЫВАХАРЫЛЗААИНФОРМ" ААН-НИҢ АБОНЕНТИЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

2008 чылдың апрель 1-ден эгелеп республика иштинге харылзааның телефон долгаарының чурумун өскерттир.

2008 чылдың апрель 1-ден июнь 1-ге чедир үеде республика иштинге долгаарының эрги-даа, чаа-даа чурумнары ажылдаар.

Айтырылганы дараазында телефондан салып болур:

(39422) 2-26-26

К/с №	Кожууннарның ады	Долгаарының эрги чуруму	Долгаарының чаа чуруму
1	Кызыл хоорай	8-222-xxxx	8-39422-xxxx
2	Каа-Хем (Сарыг-Сеп суур)	8-232-xxxx	8-39432-xxxx
3	Ак-Довурак хоорай	8-233-xxxx	8-39433-xxxx
4	Чөөн-Хемчик (Чадаана хоорай)	8-234-xxxx	8-39434-xxxx
5	Би-Хем (Туран хоорай)	8-235-xxxx	8-39435-xxxx
6	Улуг-Хем (Шагаан-Арыг хоорай)	8-236-xxxx	8-39436-xxxx
7	Танды (Бай-Хаак суур)	8-237-xxxx	8-39437-xxxx
8	Тес-Хем (Самагалтай суур)	8-238-xxxx	8-39438-xxxx
9	Эрзин (Эрзин суур)	8-239-xxxx	8-39439-xxxx
10	Барыин-Хемчик (Кызыл-Мажалык суур)	8-241-xxxx	8-39441-xxxx
11	Бай-Тайга (Тээли суур)	8-242-xxxx	8-39442-xxxx
12	Чаа-Хөл (Чаа-Хөл суур)	8-243-xxxx	8-39443-xxxx
13	Өвүр (Хандагайты суур)	8-244-xxxx	8-39444-xxxx
14	Сүт-Хөл (Суг-Аксы)	8-245-xxxx	8-39445-xxxx
15	Тожу (Тоора-Хем суур)	8-250-xxxx	8-39450-xxxx
16	Мөңгүн-Тайга (Мугур-Аксы суур)	8-251-xxxx	8-39451-xxxx
17	Чеди-Хөл (Хову-Аксы суур)	8-252-xxxx	8-39452-xxxx

Марафон болуп эртер

Улуг-Хем кожунуң бүгү чурттакчыларының,

Тыва Республиканың аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур,

Улуг-Хем кожунга төрүттүнген кижилерниң, күш-культураны

болгаш спортту сонугаар арат-чоннуң болгаш кадык

амыдыралдың талалакчыларының КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

2008 чылдың апрель 11-де кожунуң Култура төвүнге Шагаан-Арыг хоорайга стадион тударына акша-хөрөңги чыыр талазы-биле марафонну эрттирерин дыңнадып тур бис.

Идепкейлиг киржиринерни диледивис!

Оргкомитет.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: нийтилеп-политиктиг кидис — 2-18-10, культура, өөрелдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга

— 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9200. Чагыг 36. Номерни парлагаче дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациясының Парлапта, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг курунениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинзин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.